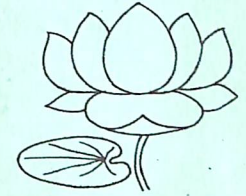
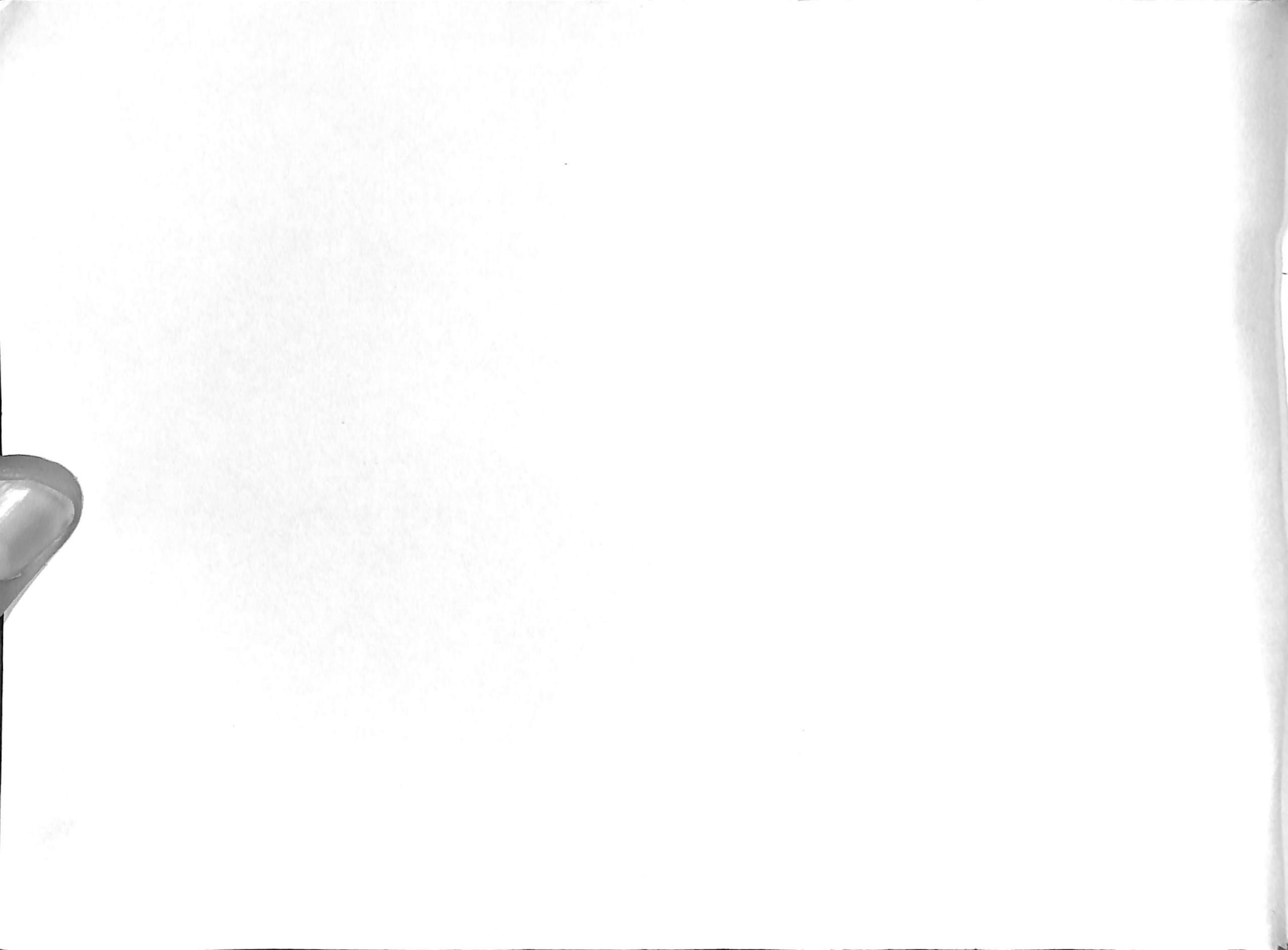

उपनयनविधिः ॥

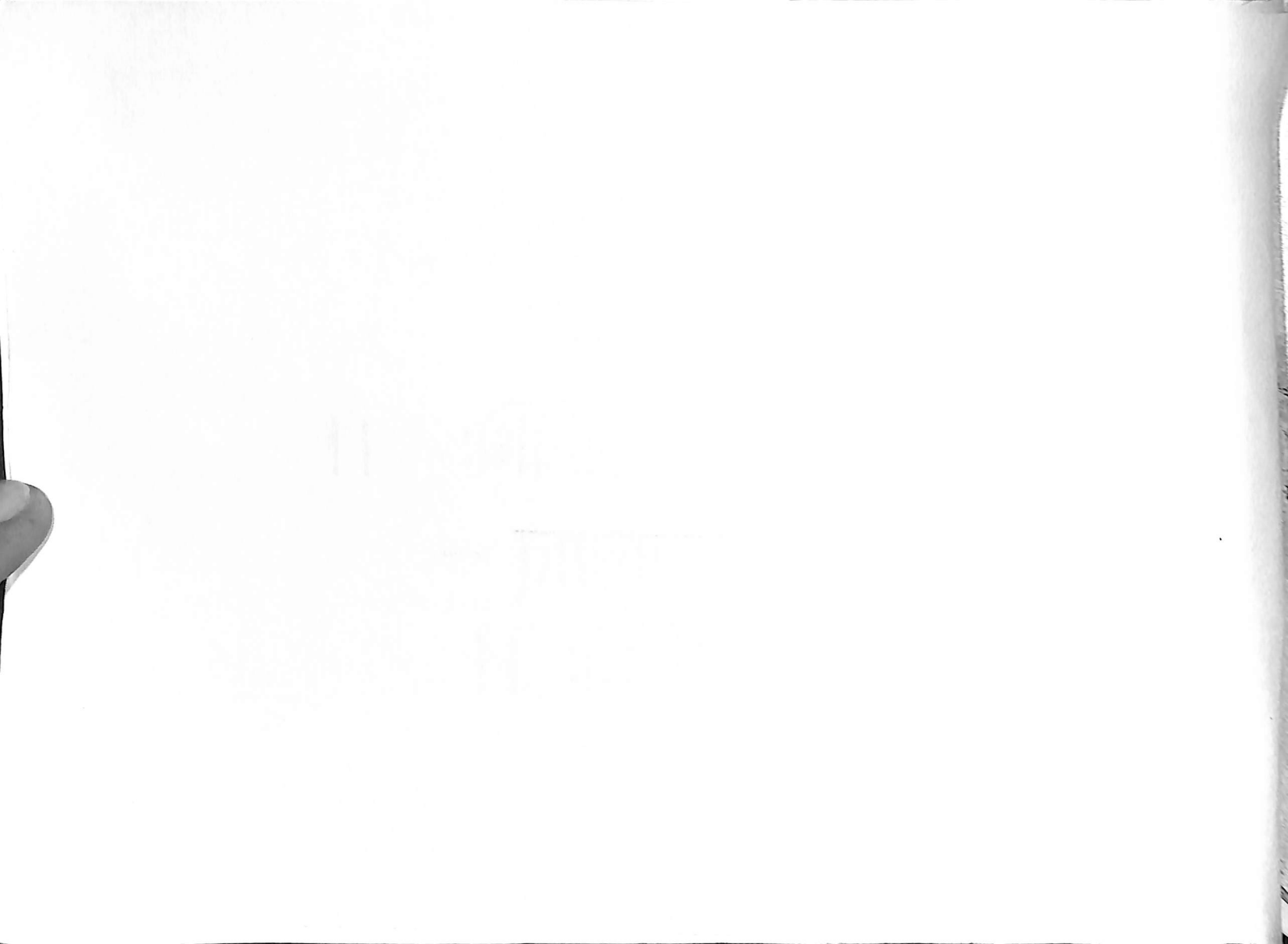

गर्भाधानादिसंस्कारविधिः ॥

अथवा प्राधान्यात् –

उपनयनविधिः ॥

शुद्धिपत्रम् ।

कृपा करके यह शुद्धियां अपनी २ पुस्तक पर उस २ स्थान अपनी कलम से पहिले ही करदेवें, फिर पुस्तक को उपयोग में लायाजावे इति प्रार्थना ॥

पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि	पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
१	३ स्रता	स्नाता	८	१० मन	मना
२	२ सध्यो	सन्ध्यो	८	१४ डा	दो
४	१३ यान्त	यन्ति	१०	४ श्रचात्र	श्रान्न
७	१ मघा	मेघा	१२	१४ न्दाभ्यः	न्दाभ्यः
७	१० चितिः	चित्तिः	१३	१४ तृस्या	तृभ्यः
७	१३ मित्र	निमित्र	१५	१३ दुर्गागाः	दुर्गायाः
७	१३ मेन	मेना	१७	७ इन्ह	इन्द्र
८	३ श्रात	श्राता	१६	८ मतिं	पतिं
८	३ सोम	सोमा	२०	७ वरं	वरं
८	६ श्रात	श्राता	२३	६ ह्वन्	ब्रह्मन्
८	६ सोम	सोमा	२६	७ इस्तो	इस्तो

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धि शुद्धि

२५	११	वायवे	वायव्ये
२८	१३	व्यालै	व्यालै
३२	६	मृत	मृतं
३४	१०	सदा	सुदा
३४	१०	चितिः	चित्तिः
३४	१४	ष्टवा	ष्टया
३५	६	तया	त्वया
३६	१३	श्रीणीहि	श्रीणीहि

हव्याय त्वा - हव्ये सीद् इत्यपि पाठः

३६	१४	परिववर्ज इत्यपि	
४२	१३	मृ ो	मृगो
४६	४	सचे	सची
४६	७	क्षत	क्षथ
४६	१०	ग्निः	ग्निर
५१	६	दत्तात्तेन	ददातु तेन

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धि शुद्धि

५२	८	चक्ष	चक्षा
५४	१	पञ्चकेसरं	शंखपुष्पकं शंखाहोली
		वालुकं (मुष्कबाला)	
५५	१	शिक्षति	शिक्षते
५५	४	अग्नी	अग्नि
५७	७	सनु	सानु
५८	६	काशो	काश
६०	१२	अयमागात्	आयमगात्
६३	४	चिन्ताति	चिन्ताति
६४	१०	बधिर	बदर
६६	८	उच्छ्रियान्	उ श्रेयान्
६७	६	प्राण	प्रण
७१	७	सुष्वप्सी	सुषुप्सी
७२	३	आणीस्थ	इत्यपि
७४	१४	विषय	विषये

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
७५	५	ब्राह्म	ब्रह्म	६६	१२	सोम	सोमा
७७	६	ब्र	ब्र	१००	२	"	"
७७	१०	हातु	हातु	१००	१०	{ छन्दोभ्यश्चातुर्होतृकायेत्याहु-	{ तिद्वयं मनसा नानुमंत्रयेत् }
७६	७	भैल	भैल				
८४	७	जूत	जूतो	१०४	६	{ गायत्रीं छन्दः प्रविशामीत्या-	{ दिषु प्रायश्चेन हीनश्छकारः }
८६	१३	रङ्गा	रङ्गा				
८६	१३	बम्बा	बम्भा	१०६	४	सुमतिम	सुमतिर
८६	१४	द्योस्याः	द्योस्याः SS	१०६	६	न्तमि	न्तमे
८७	१	संमृ	संमृ	१०६	१२	चञ्जु	श्चञ्जु
८७	६	समिधि	समेधि	१०७	३	रुद्रायाः	रुद्राया
८७	८	बृहति	बृहते	१०८	५	सन्दशे	सन्दशि
८७	८	वेदसि	वेदसे	१०६	१३	आपो	अपो
९०	१२	आदित्या	अदित्या	११२	१३	सदे	सन्दे
९१	५	व्यचा	व्यचाः	११३	६	च्छिद्रं	छिद्रं
९२	६	वीये	वीतये	११४	५	वायुना	वयुना

पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि	पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
११५	न याण	यण	१४२	४ नाम	नामा - इत्यपि
११८	१४ दैव	दैव	१४२	१० रन्तु	रन्तु
१२२	१३ ष	षं	१४८	६ पर्कः ३	पर्कः
१३३	१० न्ता त	न्तीति	१५१	११ प्रत	पृत
१३८	६ अयमा	आयम	१५६	४ यदी	यदी
१४१	१२ सृजं	सिचामित्यपि	१५८	६ स्विष्टि	स्विष्ट
१४१	१४ श्रेता	श्रेत्ता	१६३	६ औषजः	औशिजः

उपोद्धात के सूत्रमात्तरों का शुद्धि पत्र—

१	११ पुष्य	पुष्प	७	३ पुरयाह	पुरयाहे
१	१२ तान्नः	तान्तः	१०	१६ व्रतता	व्रता
२	१ मक्त्यो	मनूक्त्यो	१५	५ तद्दादो	तद्दादा
३	१३ संवत्	संवत्	१६	३ वदाः	वेदाः
५	१ निवृत्त्य	निवृत्त्य	२७	१० गात्रजो	गात्रजो
५	६ दशमे	दशमे	२८	८ रज्जुः	रज्जुः
६	१६ याति	याति तदापि			

ॐ

गर्भाधानादिसंस्कारविधिः ॥

अथवा प्राधान्यात्—

उपनयनविधिः ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओंसंस्काराणामानुपूर्व्यं वक्ष्ये लौगाक्षिभा-
षितम् । यथोक्तकर्महोमानां यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ऋतौ चतुर्थ्यां
क्षतायां प्राजापत्यं चरुं श्रपेत् । निश्चये बीजवापस्य गृह्यसूत्रे
विधिः स्मृतः ॥ सीमन्तश्च यथाकालं कार्यं पुंसवनं ततः । जातकर्म
नामकर्म दर्शनं सूर्यचंद्रयोः ॥ अन्नप्राशनहोमोऽथ चूडोपायनमेव च ।
ऋतुनक्षत्रयागात्प्राग्भैक्षस्याचरणं विदुः ॥ व्याख्यानं ब्रह्मचर्य-
स्य होमे सम्पादिते भवेत् । शौचशिक्षा सन्ध्योपास्तिर्मन्त्राणा-

१ निशायामित्यपि पाठः ।

मुपदेशनम् ॥ तथाग्नीन्धनमन्त्राणां ततो भैक्षस्य भोजनम् ।
तिष्ठन्तं तदहश्शेषं स्थापयेद्ब्रह्मचारिणम् ॥ सध्योपासाग्निकार्यं च
भैक्षचर्यां ततोऽन्वहम् । त्रैविद्यकं यथाकालमुपाकर्म यथोदितम् ॥
चातुर्होतृकहोमौ द्वावारण्यानि व्रतान्यथ । गोदानहोमस्त्रैविद्या-
पवर्गोऽपि ततः स्मृतः ॥ यथाकालमध्ययनमुत्सर्जनविधिस्ततः ।
प्रास्याग्नौ दण्डमजिनं मेखलां चाप्सु नित्तिपेत् ॥ मधुपर्कस्ततो
देय आचार्याय यथाविधि । स्नानव्रते स्नातकाय मधुपर्कं प्रदापयेत् ॥
एकादशानुवाकेन ततः स्यादनुशासनम् । स्नातस्य स्वस्तिपुण्य-
त्वाद्धोमोऽथ स्यात्त्रिकादिभिः ॥ पुत्रं पितार्हयेत्तत्र स्वस्तिपुण्ये-
ष्वतः परम् । मधुपर्कविधेरन्ते विद्यातीर्थव्रतादिकम् । सर्वं कुर्या-
द्विधानेन ततो गृहसमाश्रयः ॥ अनेन क्रमयोगेन यथाकालं द्वि-
जन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः शुभकर्मकृत् ॥ न नि-
र्वापश्च सीमन्ते जातकर्मणि वै तथा । चूडोपायनयोस्तद्वत्त्रैविद्य-
कव्रतद्वये ॥ उपाकर्मणि गोदाने वैवाहे प्रायश्चित्तके । चतुर्गृहीत्वा

प्रधानं यथाकर्म समाचरेत् ॥ पुंसवने नामकरणे सूर्यसोमादिदर्शने ।
 अन्नप्राशे चतुर्होत्रे वर्गे चैवापवर्गके ॥ एषां चरुः प्रदातव्यश्चा-
 न्येषां जुहुयाद्धृतम् ॥ सीमन्ते जातकरणे चूडोपायनके तथा ।
 सापवर्गे त्रैविद्येऽथ ह्युपाकर्मणि वै तथा । गोदाने चैव सर्वेषां
 प्रत्यूचं जुहुयाद्धृतम् ॥ सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विज-
 स्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ अनेकदे-
 वतायागे त्वेक एव चरुर्भवेत् । ऋते पुंसवनाद्गृह्ये लौगाक्षिवच-
 नं यथा ॥

[मौंजीबन्धे रङ्गश्वेते मण्डले सूर्यचन्द्रयोः । बर्तुले नवरेखाढ्ये वितस्तिसंमिते
 यजेत् ॥ केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसंमितो राज्ञः
 स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूला तथा क्वचित् ॥
 उपवीतं घटोरेकं द्वे तदितरयोः स्मृते ॥ ओंकारं पूर्वमुच्चार्य व्याहृतीस्तदनन्त-
 रम् । सावित्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतमिति ॥]

आदावश्मचूर्णेन ग्रहमण्डलं । तदक्षिणत ऊर्ध्वाधश्चन्द्रसूर्ययोर्न-
 वरेखायुते द्वादशांगुलमिते श्वेतरक्ते वर्तुले मण्डले चोल्लिख्य कल-
 शं पूजयेत् ॥ (उंकारो यस्य मूलमित्यादि । वषट्ते० तावत् ।
 ततः कलशे प्रधानानि ((उं प्रजापते नहि त्वदन्य एता विश्वा
 जातानि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम
 पतयो रयीणाम्, नमः ॥ १ ॥ ये के च ज्मा महिनो अहिमाया
 दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे । ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप
 उस्मा वरिवस्यन्तु देवाः, नमः ॥ २ ॥ अग्निस्तु विश्रवस्तमं तु वि-
 ब्रह्माणमुत्तमम् । अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे, नमः ॥
 इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभश्चर्षणीनाम् । अपानुदो
 जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम्, नमः ॥ प्र तद्विष्णुः
 स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठः । यस्योरुषु त्रिषु
 विक्रमणेष्वधि क्षियेन्ति भुवनानि विश्वा, नमः ॥ ३ ॥ हिरण्यगर्भः
 समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं

द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम, नमः ॥ संवत्सरस्य प्रति-
मां ये त्वा रात्र्युपासते । तेषामायुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज,
नमः ॥ काय नमः । कस्मै० । कतमस्मै नमः । प्रजापतये नमः । प्रजा-
पते-इति द्वाभ्याम् । प्रजापते नहि त्वदन्य एता विश्वा जातानि
परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु, नमः ॥ असा-
वमुष्य पुत्रोऽमुष्यासौ पुत्रो वयं स्याम पतयो रयीणाम्, नमः ॥
(देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य देवदत्तः पुत्रो वयं स्याम पतयो रयी-
णाम्, नमः) ॥ ४ ॥ कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया
शचिष्ठया वृता, नमः ॥ कस्त्वा सत्यो मदानां महिष्ठो मत्सद-
न्धसा । हृदा चिदारुजे वसु, नमः ॥ कयातदिति तूखानां द्वे
व्रतस्य ॥ कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहुः काचि-
हृष्वः । पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोथादधाति द्रविणं जरित्रे,
नमः ॥ प्रजापतये नमः । प्रजापते-इति द्वाभ्याम् । प्रजापते

द्वि
३२५
७१५
७०३

नहि त्वदन्य० इत्यादि नमः । असावमुष्येत्यादि नमः ॥ (देवदत्ता
यज्ञदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य देवदत्तः पुत्रो वयं स्वाम् पतयो रयीणां, नमः) ॥५॥
मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत वाम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवद्विधेम, नमः ॥
प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिञ्जति व्रतेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात्,
नमः ॥ ६ ॥ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ययम् ।
भवावाजस्य सङ्गथे, नमः ॥ सं ते पर्यांसि समुयन्तु वाजः सं
वृष्ययान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि
श्रवांस्युत्तमानि धिष्व, नमः ॥ ७ ॥ अन्नपते अन्नस्य नो देह्यनमीव-
स्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्ज नो देहि द्विपदे चतुष्पदे,
नमः ॥८॥ ये के च ज्मा० ॥९॥ ओं मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधां सप्तर्षयो
द्दुः । मेधामग्निश्च वायुश्च मेधां धाता दधातु मे, नमः ॥ मेधां मे

१ उदाहरण भूतमेवैतत् । असावित्यादि तु मन्त्रः ।

वरुणो राजा मेधामग्निर्ददातु मे । मेधामिन्द्रश्च सूर्यश्च मेधां देवी
सरस्वती, नमः ॥ या मेधा अप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मनः । देवी
मानुषी' या मेधा सा मामाविशतादिह, नमः ॥ शरीरं मे विच-
क्षणं वाञ्छे मधु मद्दुहे । निशामितं निशामये मयि श्रुतं, नमः ॥
यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शक्यं यदनुब्रुवे प्रियः श्रुतस्य भूयासं, मेधया
संविधीमहि अवृधमहमवृधस्त्वमसौ सौम्य प्राणस्त्वं मे गोपाय
ब्रह्माणस्तदणी स्थ श्रुतं मे मा प्रहासीत्, नमः ॥ छन्दोभ्यो नमः ॥
उपायनाय नमः । ये के च ज्मा० ॥१०॥ ये के च ज्मा० । छन्दोभ्यो
नमः । त्रैविद्यकाय नमः ॥११॥ उपाकरणदेवताभ्यो नमः ॥१२॥
चातुर्होतृकाश्चतुर्होतृणां देवानाम् । चित्तिः सुक्वित्तमाज्यं वाग्वे-
दिराधीतं बर्हिः केतो अग्निर्विज्ञातमग्निद्वाचस्पतिर्होता मन उपवक्ता
प्राणो हविः सामाध्वर्युरिन्द्रं गच्छ, नमः ॥ पृथिवी होता द्यौर-
ध्वर्युस्त्वष्टाग्निर्मित्र उपवक्ता वाचस्पते वाचो वीर्येण सम्भृततमेन

१ मनुष्ये । २ प्रियाः श्रुतस्य भूयास्म । ३ ब्रह्मण अणी स्थ

यद्यसे यज्ञपतये वार्यमा स्वस्करो वाचस्पतिः सोमं पिबतु जज-
नदिन्द्रमिन्द्रियाय, नमः,, सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः । आतस्त इन्द्र सोमा वातापे हवनश्रुतः, नमः ॥ अग्निर्होता
श्विनाध्वर्यूरुद्रोग्निर्बृहस्पतिरुपवक्ता वाचस्पते हृद्विधे नामन्वाच-
स्पतिः सोममपादस्मासु नृम्णं धाः, नमः । सोमः सोमस्य पुरो-
गाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । आतस्त इन्द्र सोमा वातापे हवनश्रुतः,
नमः ॥ वाग्धोता वातोऽध्वर्युर्दीक्षा पत्न्यापोऽभिगरो मनो हविस्त-
पसि जुहोमि वाचस्पते छिद्रया वाचाच्छिद्रया जुह्वाम् दिवि
देवामृधद्धोत्रामैरयस्व नमः ॥ महाहविर्होता सत्यहविरध्वर्युर-
चित्तपाजा अग्निर्चित्तमना उपवक्तानाधृष्यश्चाप्रतिधृष्यश्चाभिगरा
अयास्य उद्गाता वाचस्पते विधे नामन्विधेम ते नाम विधेस्त्व-
मस्माकं नाम मा देवानां तन्तुच्छेदि मा मनुष्याणां, नमः ॥
छन्दोभ्यो नमः । चातुर्होतृकाय नमः ॥ १३ ॥ [पुनः] चित्तिः

सुक० ॥ पृथिवी होता० ॥ अग्निर्होता० ॥ वाग्घोता० ॥ महाहवि-
होता० ॥ छन्दोभ्यो नमः । अपवर्गे चातुर्होतृकाय नमः ॥१४॥
उ०ब्रह्मणे नमः । प्रजापतये नमः । घर्माय-सम्राजे नमः । सूर्याय-
बिभ्राजे नमः । देवेभ्यो-घर्मपेभ्यो नमः । पितृभ्यो-घर्मपेभ्यो
नमः । छन्दोभ्यो नमः । प्रवर्ग्यव्रताय नमः ॥१५॥ ब्रह्मणे नमः ।
प्रजापतये नमः । घर्माय सम्राजे नमः । सूर्याय बिभ्राजे नमः ।
देवेभ्यो घर्मपेभ्यो नमः । पितृभ्यो घर्मपेभ्यो नमः । छन्दोभ्यो
नमः । अपवर्गे प्रवर्ग्यव्रताय नमः ॥१६॥ अग्नये नमः । वायवे
नमः । सूर्याय नमः । ब्रह्मणे नमः । प्रजापतये नमः । संवत्स-
राय नमः । ऋतुभ्यो नमः । अरुणेभ्यः काण्वर्षिभ्यो नमः । छन्दो-
भ्यो नमः । अरुणव्रताय नमः ॥१७॥ अग्नये नमः । वायवे नमः ।
सूर्याय नमः । ब्रह्मणे नमः । प्रजापतये नमः । संवत्सराय नमः ।
ऋतुभ्यो नमः । अरुणेभ्यः काण्वर्षिभ्यो नमः । छन्दोभ्यो नमः ।
अपवर्गे अरुणव्रताय नमः ॥१८॥ अग्नये नमः । वायवे नमः ।

सूर्याय नमः । ब्रह्मणे नमः । प्रजापतये नमः । छन्दोभ्यो नमः ।
 ऋषिभ्यो नमः । छन्दोभ्यो नमः । औपनिषद्व्रताय नमः ॥१६॥
 आवहन्ती वितन्वाना कुर्वाणा वरमात्मनः । वासांसि मम गाव-
 श्चान्नपानेन वर्धय, नमः । सुवर्णा हरिणीं लक्ष्मीं धनदामश्वपूजि-
 ताम् । ततो मे श्रियमावह लोमशां पशुभिः सह, नमः ॥२०॥
 आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणो नमः । सं मा यन्तु ब्रह्मचारिणो
 नमः । तपो यशोयशानि नमः । जनो यशोयशानि नमः ।
 श्रेयान्वसो यशोयशानि नमः । तं त्वा भग प्रविशामि नमः ।
 स मा भग प्रविश नमः । अस्मिन्सहस्रशाखे 'अरण्यमहं त्वयि
 सृजे नमः ॥ २० ॥ अग्नये नमः । वायवे नमः । सूर्याय नमः ।
 ब्रह्मणे नमः । प्रजापतये नमः । छन्दोभ्यो नमः । ऋषिभ्यो
 नमः । छन्दोभ्यो नमः । अपवर्गे औपनिषद्व्रताय नमः ॥२२॥
 ये के च ज्मा० । गोदानव्रतदेवताभ्यो नमः ॥२३॥ ये के च ज्मा० ।

१ विभजाहं ।

छन्दोभ्यो नमः । अपवर्गे त्रैविद्यकव्रतदेवताभ्यो नमः ॥ २४ ॥
 स्नातकव्रतदेवताभ्यो नमः । त्रिकाहोमदेवताभ्यो नमः । तद्विष्णोः०
 वासुदेवाय० । विष्णुपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः ॥ इन्द्रः पर्वता
 बृहतारथेन० । ऐन्द्राग्रं० तावत् ॥ सावित्राणि सावित्रस्य देव-
 स्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ।
 महागणपतये कुमाराय श्रियै सरस्वत्यै लक्ष्म्यै विश्वकर्मणे द्वा-
 रदेवताभ्यः । प्रजापतये ब्रह्मणे कलशदेवताभ्यः ब्रह्मविष्णुमहे-
 श्वरदेवताभ्यः चतुर्वेदेश्वराय सानुचराय ऋतुपतये नारायणाय ।
 दुर्गायै त्र्यम्बकाय वरुणाय यज्ञपुरुषाय अग्निष्वात्तादिभ्यः-पि-
 तृगणदेवताभ्यः । प्रजापतये । सीमन्तकरणदेवताभ्यः । अग्नये
 इन्द्राय विष्णवे पुंसवनदेवताभ्यः । जातकरणदेवताभ्यः । काय-
 प्रजापतये नामकरणदेवताभ्यः । मित्राय । सोमाय । अन्नप-
 तये । चूडाकरणदेवताभ्यः । मेधायै सरस्वत्यै छन्दोभ्यः उपा-
 यनदेवताभ्यः । छन्दोभ्यः त्रैविद्यकव्रतदेवताभ्यः । उपाकरण-

देवताभ्यः । छन्दोभ्यः चातुर्होतृकव्रतदेवताभ्यः । छन्दोभ्यः,
 अपवर्गे-चातुर्होतृकव्रतदेवताभ्यः । ब्रह्मणे, प्रजापतये, घर्माय
 सम्राजे, सूर्याय विभ्राजे, देवेभ्यो घर्मपेभ्यः, पितृभ्यो घर्मपे-
 भ्यः, छन्दोभ्यः, प्रवर्ग्यव्रताय । ब्रह्मणे, प्रजापतये, घर्माय-स-
 म्राजे, सूर्याय-विभ्राजे, देवेभ्यो-घर्मपेभ्यः, पितृभ्यो-घर्मपेभ्यः,
 छन्दोभ्यः अपवर्गे-प्रवर्ग्यव्रताय । अग्नये वायवे सूर्याय ब्रह्म-
 णे प्रजापतये संवत्सराय ऋतुभ्यः अरुणेभ्यः काण्वर्षिभ्यः छ-
 न्दोभ्यः अरुणव्रताय । अग्नये वायवे सूर्याय ब्रह्मणे प्रजापतये
 संवत्सराय ऋतुभ्यः अरुणेभ्यः-काण्वर्षिभ्यः छन्दोभ्यः अपव-
 र्गे-अरुणव्रताय । अग्नये वायवे सूर्याय ब्रह्मणे प्रजापतये छ-
 न्दोभ्यः ऋषिभ्यः छन्दोभ्यः औपनिषद्व्रताय । श्रियै-श्रीका-
 मदेवताभ्यः । यशसे-यशस्कामदेवताभ्यः । अग्नये वायवे सूर्या-
 य ब्रह्मणे प्रजापतये छन्दोभ्यः ऋषिभ्यः छन्दोभ्यः अपवर्गे
 औपनिषद्व्रताय । गोदानव्रतदेवताभ्यः । छन्दोभ्यः अपवर्गे

कलशाचनम् ।

१३

त्रैविद्यकव्रतदेवताभ्यः स्नातकव्रतदेवताभ्यः । त्रिकाहोमदेवता-
 भ्यः । वासुदेवादिभ्यो विष्णुपञ्चायतनदेवताभ्यः । अभयंकरीदे-
 व्यै क्षेमंकरीभवान्यै सर्वशत्रुघातिन्यै इहराष्ट्राधिपतये असुकभै-
 रवाय । इन्द्राय वज्रहस्ताय अग्नये शक्तिहस्ताय यमाय दण्ड-
 हस्ताय निरृतये खड्गहस्ताय बरुणाय पाशहस्ताय वायवे
 ध्वजहस्ताय कुबेराय गदाहस्ताय ईशानाय त्रिशूलहस्ताय ब्र-
 ह्मणे पद्महस्ताय विष्णवे चक्रहस्ताय अनन्तादिभ्योऽष्टाभ्यः कु-
 लनागदेवताभ्यः । अग्न्यादित्याभ्यां बरुणचन्द्रमोभ्यां कुमारभौ-
 माभ्यां विष्णुबुधाभ्यां इन्द्रावृहस्पतिभ्यां सरस्वतीशुक्राभ्यां प्र-
 जापतिशनैश्चराभ्यां, गणपतिराहुभ्यां, रुद्रकेतुभ्यां, ब्रह्मध्रुवाभ्यां,
 अनन्तागस्त्याभ्यां, ब्रह्मणे, कूर्माय, ध्रुवाय, अनन्ताय हरये, ल-
 क्ष्म्यै, कमलायै, शिख्यादिभ्यः पञ्चचत्वारिंशद्वास्तोष्पतियागदे-
 वताभ्यः, ब्राह्म्यादिभ्यो मातृभ्यः, गौर्यादिभ्यो मातृभ्यः, ल-
 लितादिभ्यो मातृभ्यः, दुर्गाक्षेत्रगणेश्वरदेवताभ्यः, राकादेवता-

म्यः, त्रिकादेवताभ्यः, सिनीवालीदेवताभ्यः, यामीदेवताभ्यः,
 रौद्रीदेवताभ्यः, वारुणीदेवताभ्यः, बार्हस्पत्यदेवताभ्यः, उँभूदे-
 ताभ्यः, उँभुवोदेवताभ्यः, उँखर्देवताभ्यः, उँभूर्भुवःखर्देवताभ्यः,
 अखण्डब्रह्माण्डयागदेवताभ्यः, धूर्भ्यः, उपधूर्भ्यः, महागायत्र्यै,
 सावित्र्यै, सरस्वत्यै, हेरुकादिभ्यो वटुकादिभ्यः तण्डुलमात्रं दधि
 मधुपर्कं उँनमो नैवेद्यं निवेदयामि नमः ॥ ^{कनक}हिरण्यगर्भः० । यः
 प्राणतो० । य ओजोदा० । येन द्यौ० । य इमे द्यावा० । यस्येमे
 विश्वे० । आपो ह यन्० । आ नः प्रजाञ्ज० । अर्चन्तस्त्वा० ॥

21

यजमानमानीय । आसनशोधनंकुर्यात् । शुक्लाम्बरंधरं ।
 विभ्रदक्षिणं । सुमुखश्चैकदन्तश्च० । गुरुर्ब्रह्मा० । गन्धर्वैः सह-
 चारिणीं स्तुतिकथालापैर्नुतां तारिणीं वेदानां जननीं द्विजैः स्तुति-
 रैः सूर्योदये वीक्षिताम् । सिंहस्थां सुरसेवितां वटुक्रियां सप्त-

स्वैर्भूषितामोङ्कारेण विराजितां त्रिनयनां सां मेखलां सौम्यहसम् ॥
 ३५ अ नाभौ० । अपसर्पन्तु० । तीर्थे स्त्रियं० । वसोः पवित्रं० ।
 (शकुनानयनम् ।) आ ब्रह्मन्० । यदाबध्नन् । परंमात्मने० ।
 स्वप्रकाशो० । वनस्पति० । नमो धर्म० । यत्रास्ति माता० ।
 अद्य तावत्० । महागणपतये० । प्रजापतये० हेरुकादिभ्यो बटु०
 सुतस्य सुतयोः सुतानां वा मौञ्जीबन्धननिमित्तं धूपदीपसङ्कल्पा-
 त्सिद्धिरस्तु धूपो नमः दीपो नमः ॥ "अपसव्येन" । नमः पितृ-
 भ्यः० । देवताभ्यः० ॐ तत्सद्ब्रह्माद्यतावत्० पित्रे इत्यादि, सम-
 स्तमातापितृभ्यो० धूपः स्वधा दीपः स्वधा ॥ "सव्येन" । गायत्र्यै
 नमः ॐ भूर्भुवःस्वः० ३ । अद्य तावत्० । महागणपतेः कुमारस्य
 श्रियः सरस्वत्याः लक्ष्म्याः विश्वकर्मणः द्वारदेवतानां प्रजापतेः
 ब्रह्मणः कलशदेवतानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदेवतानां चतुर्वेदेष्वरस्य
 सानुचरस्य ऋतुपतेर्नारायणस्य दुर्गायाः त्र्यम्बकस्य वरुणस्य यज्ञ-
 पुरुषस्य अग्निष्वात्तादीनां पितृगणदेवतानां । प्रजापतेः । समिन्त-

पुत्र-शिववायुः) वेदेषु तन्नाटे मुनयामकरीयोः, सोमं नासिकायां भयतिदशुभोः, अत आदयोः, वि-
 नो-
 नः-
 नः-
 नः-

स्व-
 नः-
 नः-
 नः-

करणदेवतानां । अग्नेः इन्द्रस्य विष्णोः पुंसवनदेवतानां । जात-
 करणदेवतानां । कस्य प्रजापतेः नामकरणदेवतानां । मित्रस्य ।
 सोमस्य । अन्नपतेः । चूडाकरणदेवतानां । मेधायाः सरस्वत्याः
 छन्दसां उपायनदेवतानां । छन्दसां त्रैविद्यकव्रतदेवतानां । उपा-
 करणव्रतदेवतानां । छन्दसां चातुर्होतृकव्रतदेवतानां । छन्दसां
 अपवर्गे-चातुर्होतृकव्रतदेवतानां । ब्रह्मणः प्रजापतेः घर्मस्य सं-
 म्राजः सूर्यस्य विभ्राजः देवानां-घर्मपाणां पितृणां-घर्मपाणां छ-
 न्दसां प्रवर्ग्यव्रतदेवतानां । ब्रह्मणः प्रजापतेः घर्मस्य-सम्राजः सू-
 र्यस्य-विभ्राजः देवानां-घर्मपाणां पितृणां-घर्मपाणां छन्दसां अप-
 वर्गे-प्रवर्ग्यव्रतदेवतानां । अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः
 संवत्सरस्य ऋतूनां अरुणानां-काण्वर्षीणां छन्दसां अरुणव्रतदेव-
 तानां । अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः संवत्सरस्य ऋतूनां
 अरुणानां-काण्वर्षीणां छन्दसां अपवर्गे-अरुणव्रतदेवतानां । अग्नेः
 वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः छन्दसां ऋषीणां छन्दसां औप-

निषद्व्रतदेवतानां । श्रियः श्रीकामदेवतानां । यशसः यशस्काम-
 देवतानां । अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः छन्दसां ऋषीणां
 छन्दसां अपवर्गे-औपनिषद्व्रतदेवतानां । गोदानव्रतदेवतानां
 छन्दसां अपवर्गे-त्रैविद्यकव्रतदेवतानां । स्नातकव्रतदेवतानां ।
 त्रिकाहोमदेवतानां वासुदेवादीनां विष्णुपञ्चायतनदेवतानां । अ-
 भयङ्करीदेव्याः क्षेमंकरीभवान्याः सर्वशत्रुघातिन्याः । इहराष्ट्रा-
 धिपतेः अमुकभैरवस्य । इन्द्रस्य वज्रहस्तस्य अग्नेः शक्तिहस्तस्य
 यमस्य दण्डहस्तस्य निर्ऋतेः खड्गहस्तस्य वरुणस्य पाशहस्तस्य
 वायोः ध्वजहस्तस्य कुबेरस्य गदाहस्तस्य ईशानस्य त्रिशूलहस्त-
 स्य ब्रह्मणः पद्महस्तस्य विष्णोश्चक्रहस्तस्य अनन्तादीनां अष्टानां
 कुलनागदेवतानां अग्न्यादित्ययोः वरुणचन्द्रमसोः कुमारभौमयोः
 विष्णुबुधयोः इन्द्रावृहस्पत्योः सरस्वतीशुक्रयोः प्रजापतिशनैश्चरयोः
 गणपतिराहोः रुद्रकेत्वोः ब्रह्मध्रुवयोः अनन्तागस्त्ययोः । ब्रह्मणः
 कूर्मस्य ध्रुवस्य अनन्तस्य हरेः लक्ष्म्याः कमलायाः शिख्यादीनां

पञ्चवत्वारिंशद्भास्तोष्पतियागदेवतानां ब्राह्मण्यादीनां मातृणां गी-
 र्यादीनां मातृणां ललितादीनां मातृणां दुर्गाक्षेत्रगणेश्वरदेवतानां
 राकादेवतानां त्रिकादेवतानां सिनीवालीदेवतानां यामीदेवतानां
 रौद्रीदेवतानां बारुणीदेवतानां बार्हस्पत्यदेवतानां । ॐ भूदेवतानां
 ॐ भुवोदेवतानां ॐ स्वर्देवतानां ॐ भूर्भुवःस्वर्देवतानां अखण्ड-
 ब्रह्माण्डयागदेवतानां धुरां उपधुरां महागायत्र्याः सावित्र्याः सर-
 स्वत्याः हेरुकादीनां बहुकादीनां आत्मनो वाङ्म० सुतस्य सुतयोः
 सुतानां वा मौञ्जीबन्धननिमित्तं अर्चामहं करिष्ये ॐ कुरुष्व ॥
 तिलसर्वपयवान्विकीर्य । एवमेव । महागणपतेरिदमासनं नमः
 कुमारस्य० । हेरुकादीनां० इदमासनं नमः ॥ महागणपतये० ।
 हेरुकादिभ्यो० । युष्मान् पूजयामि ॐ पूजय । महागणपतिं
 कुमारं श्रियं सरस्वतीं लक्ष्मीं विश्वकर्माणं द्वारदेवताः प्रजापतिं
 ब्रह्माणं कलशदेवताः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदेवताः चतुर्वेदेश्वरं सानु-
 वरं ऋतुपतिं नारायणं दुर्गां त्र्यम्बकं वरुणं यज्ञपुरुषं अग्निष्वा-

त्तादीन् पितृगणदेवताः । प्रजापतिं सीमन्तकरणदेवताः । अग्निं
 इन्द्रं विष्णुं पुंसवनदेवताः । जातकरणदेवताः । कं प्रजापतिं
 नामकरणदेवताः । मित्रं सोमं । अन्नपतिं । चूडाकरणदेवताः ।
 मेधां सरस्वतीं छन्दांसि उपायनदेवताः । छन्दांसि त्रैविद्यक-
 व्रतदेवताः । उपाकरणव्रतदेवताः । छन्दांसि चातुर्होतृकव्रतदे-
 वताः । छन्दांसि अपवर्गे चातुर्होतृकव्रतदेवताः । ब्रह्माणं प्रजापतिं
 घर्मं सम्राजं सूर्यं विभ्राजं देवान् घर्मपान् पितृन् घर्मपान् छन्दांसि
 प्रवर्ग्यव्रतदेवताः । ब्रह्माणं प्रजापतिं घर्मं सम्राजं सूर्यं विभ्राजं दे-
 वान् घर्मपान् पितृन् घर्मपान् छन्दांसि अपवर्गे प्रवर्ग्यव्रतदेवताः ।
 अग्निं वायुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं संवत्सरं ऋतून् अरुणान् का-
 णवर्षीन् छन्दांसि अरुणव्रतदेवताः । अग्निं वायुं सूर्यं ब्रह्माणं
 प्रजापतिं संवत्सरं ऋतून् अरुणान् काणवर्षीन् छन्दांसि अपवर्गे
 अरुणव्रतदेवताः । अग्निं वायुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं छन्दांसि
 ऋषीन् छन्दांसि औपनिषद्व्रतदेवताः । अग्निं श्रीकामदेवताः

यशसं यशस्कामदेवताः । अग्निं वायुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं
 कुन्दांसि ऋषीन् कुन्दांसि अपवर्गे औपनिषद्व्रतदेवताः । गोदा-
 नव्रतदेवताः । कुन्दांसि अपवर्गे त्रैविद्यकव्रतदेवताः स्नातकव्र-
 तदेवताः त्रिकाहोमदेवताः । वासुदेवादीन् विष्णुपञ्चायतनदेव-
 ताः । अभयङ्करीदेवीं क्षेमङ्करीभवानीं सर्वशत्रुघातिनीं इहरा-
 ष्ट्राधिपतिं अमुकभैरवं । इन्द्रं वज्रहस्तं अग्निं शक्तिहस्तं यमं
 इण्डहस्तं निर्ऋतिं खड्गहस्तं वरुणं पाशहस्तं वायुं ध्वजहस्तं कुबेरं
 गदाहस्तं ईशानं त्रिशूलहस्तं ब्रह्माणं पद्महस्तं विष्णुं चक्रहस्तं
 अनन्तादीन् अष्टौ कुलनागदेवताः । अग्न्यादित्यौ वरुणचन्द्रमसौ
 कुमारभौमौ विष्णुबुधौ इन्द्रावृहस्पती सरस्वतीशुक्रौ प्रजापति-
 यज्ञेश्वरौ गणपतिराहू रुद्रकेतू ब्रह्मध्रुवौ अनन्तागस्त्यौ ब्रह्माणं
 कूर्मं ध्रुवं अनन्तं हरिं लक्ष्मीं कमलां शिख्यादीन् पञ्चचत्वारिं-
 शद्वास्तोष्पतियागदेवताः ब्राह्मणादीः मातृः गौर्यादीः मातृः ल-
 लितादीः मातृः दुर्गाक्षेत्रगणेश्वरदेवताः राकादेवताः त्रिकादेव०

सिनीवालीदे० यामीदे० रौद्रीदे० वारुणीदे० बार्हस्पत्य० उँभूदे
 उँभुबोदे० उँसर्वे० उँभूर्भुवःसर्वे० अखण्डब्रह्माण्डयागदे० धुरः
 उपधुरः महागायत्रीं सावित्रीं सरस्वतीं हेरुकादीन् बहुकादीन्
 आवाहयिष्यामि उँआवाहय ॥ यवान्विकीर्य । पाद्यार्थमुद्दकं नमः ।
 शन्नो देवी० । लाजाश्च० । महागणपतये० । हेरुकादिभ्यो० । बहु-
 कादिभ्यः पाद्यं नमः ॥ शेषं निवार्य । [पुनः] शन्नो देवी० । आपः
 क्षीरं० । महागणपते कुमार श्रीः सरस्वति लक्ष्मि विश्वर्कमन्
 द्वारदेवताः प्रजापते ब्रह्मन् कलशदेवताः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदेव-
 ताः चतुर्वेदेश्वर सानुचर ऋतुपते नारायण दुर्गे त्र्यम्बक वरुण
 यज्ञपुरुष अग्निष्वात्तादयः पितृगणदेवताः । प्रजापते । सीमन्त-
 करणदेवताः । अग्ने इन्द्र विष्णो पुंसवनदेवताः । जातकरणदेव-
 ताः । क प्रजापते नामकरणदेवताः । मित्र । सोम । अन्नपते ।
 चूडाकरणदेवताः । मेघे सरस्वति छन्दांसि उपायनदेवताः । छन्दां-
 सि त्रैविद्यकव्रतदेवताः । उपाकरणव्रतदेवताः । छन्दांसि चातुर्हो-

तृकव्रतदेवताः । छन्दांसि अपवर्गे चातुर्होतृकव्रतदेवताः । ब्रह्मन्
 प्रजापते धर्म सम्राट् सूर्य बिभ्राट् देवाः धर्मपाः पितरः धर्मपाः
 छन्दांसि प्रवर्ग्यव्रतदेवताः । ब्रह्मन् प्रजापते धर्म सम्राट् सूर्य
 बिभ्राट् देवाः धर्मपाः पितरः धर्मपाः छन्दांसि अपवर्गे प्रवर्ग्य-
 व्रतदेवताः । अग्ने वायो सूर्य ब्रह्मन् प्रजापते संवत्सर ऋतवः
 अरुणाः काण्वर्षयः छन्दांसि अरुणव्रतदेवताः । अग्ने वायो सूर्य
 ब्रह्मन् प्रजापते संवत्सर ऋतवः अरुणाः काण्वर्षयः छन्दांसि
 अपवर्गे अरुणव्रतदेवताः । अग्ने वायो सूर्य ब्रह्मन् प्रजापते छन्दां-
 सि ऋषयः छन्दांसि औपनिषद्व्रतदेवताः । श्रीः श्रीकामदेव-
 ताः । यशः यशस्कामदेवताः । अग्ने वायो सूर्य ब्रह्मन् प्रजा-
 पते छन्दांसि ऋषयः छन्दांसि अपवर्गे औपनिषद्व्रतदेवताः ।
 गोदानव्रतदेवताः । छन्दांसि अपवर्गे त्रैविद्यकव्रतदेवताः । स्नात-
 कव्रतदेवताः, त्रिकाहोमदेवताः । वासुदेवादयः विष्णुपञ्चायतन-
 देवताः । अभयङ्करीदेवि क्षेमङ्करीभवानि सर्वशत्रुघातिनि इह-

राष्ट्राधिपते अमुकभैरव । इन्द्र वज्रहस्त अग्ने शक्तिहस्त यम
 दण्डहस्त निर्ऋते खड्गहस्त वरुण पाशहस्त वायो ध्वजहस्त कुबेर
 गदाहस्त ईशान त्रिशूलहस्त ब्रह्मन् पद्महस्त विष्णो चक्रहस्त
 अनन्तादयोऽष्टौकुलनागदेवताः अग्नादित्यौ वरुणचन्द्रमसौ कुमा-
 रभौमौ विष्णुबुधौ इन्द्रावृहस्पती सरस्वतीशुक्रौ प्रजापतिशनै-
 श्वरौ गणपतिराहू रुद्रकेतू ब्रह्मध्रुवौ अनन्तागस्त्यौ ह्यन् कूर्म
 ध्रुव अनन्त हरे लक्ष्मि कमले शिख्यादयः पञ्चचत्वारिंशद्वस्तो-
 ष्पतियागदेवताः । ब्राह्मयादयो मातरः गौर्यादयो मातरः ललि-
 तादयो मातरः दुर्गाक्षेत्रगणेश्वरदेवताः राकादे० त्रिकादे० सिनी-
 वालीदे० यामीदे० रौद्रीदे० वारुणीदे० बार्हस्पत्यदे० । उँभूदे०
 उोभुवोदे० उँस्वर्दे० उँभूर्भुवःस्वर्दे० अखण्डब्रह्माण्डयागदेवताः
 धुरः उपधुरः महागायत्रि सावित्रि सरस्वति हेरुकादयो वटु-
 कादयः इदं वोऽर्घ्यं नमः । महागणपतये समालभनं गन्धो नमः ॥
 एवमर्घो नमः पुष्पं नमः ॥ धूरसीति धूपः । तेजोऽसीति रत्नदीपः ।

चामरं, छत्रमादर्शादि । एताभ्यो गणपति कलशयागदेवताभ्यो
धूपदीपसंकल्पात्सिद्धिरस्तु धूपो नमः दीपो नमः । एताभ्यो देव-
ताभ्यो वासो नमः इत्यादि सर्वं । अन्नं नमः २ इत्यादि । शन्नो देवी०
एताभ्यो देव० ॥ अपो० ॥ शन्नो० ॥ दक्षिणा० । एतादेवताः० ॥
तद्विष्णोः० ॥ इति । मुक्ताविद्रुम० इति च पुष्पम् ॥

अथाग्निकर्म । पात्रं तिला० । निर्दग्धं रक्षो० । अग्निं परि-
समुह्य पर्युह्य परिषिच्य ६ आदौ पञ्च० । १६

अथाग्निकुण्डपूजा । (वेदेरावाहनं) आगच्छ वरदे ज्ञानमुद्रे
यज्ञैर्विभूषिते । वेदि वेदमयैर्मन्त्रैः संस्कृते ते नमो नमः ॥ त्वा-
माश्रित्य स्थिता देवा घृताहुतिं पिवन्ति ये । ते देवास्तुष्टिमा-
पान्तु मा विघ्नो यज्ञकर्मणि ॥ (अथाञ्जलिः) संमुखा तिष्ठ वेदि
त्वं यथा स्थास्यन्ति देवताः । स्थानभूता शिवादीनां शक्तीनां सुरपू-
जिते । ब्रह्माज्ञयाद्य मे यज्ञं सफलीकर्तुमर्हसि ॥ देवस्य त्वे ति
मंत्रेण यज्ञवेदिमुपस्पृशेत्-देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यामाददे । आदित्यमणे नमः । अनुमतिमणे नमः । स-
 रस्वतिमणे नमः (वेद्यै यज्ञाङ्गायै इति नामभ्याम्) गन्धपुष्पा-
 द्यर्पणम् ॥ (गणपतयेऽक्षोऽं ज्वालालिङ्गे श्रीफलं च संस्थाप्य)
 संवः सृजामि० । अश्विनोः प्राण० इति जीवाधानम् ॥ ॐ गाय-
 त्र्यै नमः ३ । तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डायधी० तन्नो दन्ती प्र०
 ३ । तत्पुरुषाय वि० महादेवायधी० तन्नो रुद्रः प्र० ३ ॥ वैश्वानराय
 विद्महे सप्तार्चिषे धी० तन्नोऽग्निः प्र० ३ । पावकाय विद्महे हेला-
 लीलाय धी० तन्नोऽग्निः प्र० ३ ॥ अद्य तावत्ति० विनायकस्य चतुर्विंश-
 तितत्त्वानां, भवस्य देवस्य, ८ । (पूर्वे) देवमुखस्य (आग्नेये) सप्तजि-
 ह्वस्य (दक्षिणे) वैश्वानरस्य (नैऋते) जातवेदसः (पश्चिमे) अग्नेः
 (वायवे) हुताशनस्य (उत्तरे) हुतवाहनस्य (ईशाने) कृष्णवर्त्मनः
 (मध्ये) अग्नेः सहस्राक्षस्य शतमूर्धः शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः
 शतं ते तेजः (ऊर्ध्वे) ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदेवतानां काल्याः कराल्याः
 मनोजवायाः सुलोहितायाः कूमायाः स्फुलिगिन्याः सुमनसायाः

सुकुम्भवाय विद्महे स्वाहाकाय धीमहि तन्नः सुकुम्भः उग्रोदयात् ३

विश्वचर्याः ब्रह्माण्डव्यापिन्याः ज्वालालिङ्गतेजसः धूम्रवर्णायाः
नीलवर्णायाः कपिलायाः विस्फुलिङ्गिन्याः ज्वालायाः तेजोवत्याः
हव्यवाहनायाः कव्यवाहनायाः रौद्र्याः संहारिण्याः तापिन्याः
पाचिन्याः । सप्तजिह्वासहितस्य पावकस्य ब्रह्माण्डव्यापकतेजो-
मयपरमशिवज्वालालिङ्गदेवतानां ('स्रुवमूले) सोमस्य शुक्रस्य
अग्नेः (मध्ये) महेश्वरस्य (मूर्ध्नि) ब्रह्मणः । (स्रुचोमूले) अपां
(मध्ये) भास्करस्य (रन्ध्रयोः) गौर्याः दुर्गायाः कात्यायन्याः मह्याः
स्रुक्स्रुवदेवतानां आत्मनो० सुतस्य सुतयोः सुतानां वा मौंजी-
बन्धननिमित्तमर्चामहं करिष्ये उं कुरुष्व ॥ एवमेवासनं ॥ विना-
यकाय० चतुर्विंशतितन्त्रेभ्यः, भवायदेवाय, द पूर्वे देवमुखाय
आग्नेये सप्तजिह्वाय दक्षिणे वैश्वानराय नैर्ऋते जातवेदसे पश्चिमे

१ सोम शुक्रौ तथा ह्यग्निं स्रुवमूले प्रपूजयेत् । मध्ये महेश्वरश्चैव ब्रह्मा मूर्ध्नि
व्यवस्थितः ॥ स्रुचि च पूजिता ह्यापो मध्ये भास्कर पूजनम् । रन्ध्रद्वयेऽर्चयेद्गौरौ
दुर्गां कात्यायनीं महीम् ॥ एते देवाः प्रपूज्यन्ते होमेषु फलदायकाः ॥

अग्नये वायव्ये हुताशनाय उत्तरे हुतवाहनाय ईशाने कृष्णवर्त्मने
 मध्ये अग्नये सहस्राक्षाय शतमूर्ध्ने शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः
 शतं ते तेजः ऊर्ध्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदेवताभ्यः काल्यै कराल्यै
 मनोजवायै सुलोहितायै धूम्रायै स्फुलिङ्गिन्यै सुमनसायै विश्व
 चर्यै ब्रह्माण्डव्यापिन्यै ज्वालालिङ्गतेजसे धूम्रवर्णायै नीलवर्णायै
 कपिलायै विस्फुलिङ्गिन्यै ज्वालायै तेजोवत्यै हव्यवाहनायै कव्य-
 वाहनायै रौद्र्यै संहारिण्यै तापिन्यै पाचिन्यै । सप्तजिह्वासहि-
 ताय पावकाय ब्रह्माण्डव्यापकतेजोमयपरमशिवज्वालालिङ्गदेव-
 ताभ्यः । सोमाय शुक्राय अग्नये महेश्वराय ब्रह्मणे । अद्भ्यः
 भास्कराय गौर्यै दुर्गायै कात्यायन्यै मह्यै सुक्सुवदेवताभ्यः युष्मान्
 पूजयामि ॐ पूजय । विनायकं चतुर्विंशतितत्त्वानि, भवंदेवं द ।
 (पूर्वे) देवमुखं (आग्नेये) सप्तजिह्वं (दक्षिणे) वैश्वानरं (नैऋते)
 जातवेदसं (पश्चिमे) अग्निं (वायव्ये) हुताशनं (उत्तरे) हुतवा-
 हनं (ईशाने) कृष्णवर्त्मनं (मध्ये) अग्निं सहस्राक्षं शतमूर्धानं

शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतं ते तेजः [ऊर्ध्वे] ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरदेवताः कालीं करालीं मनोजवां सुलोहितां धूम्रां स्फुलि-
ङ्गिणीं सुमनसां विश्वचरीं ब्रह्माण्डव्यापिनीं ज्वालालिङ्गतेजसं
धूम्रवर्णां नीलवर्णां कपिलां विस्फुलिङ्गिणीं ज्वालां तेजोवतीं हव्य-
वाहनां कव्यवाहनां रौद्रीं संहारिणीं तापिनीं पाचिनीं सप्तजि-
हासहितं पावकं ब्रह्माण्डव्यापकतेजोमयपरमशिवज्वालालिङ्गदे-
वताः सोमं शुक्रं अग्निं महेश्वरं ब्रह्माणं । अपः भास्करं गौरीं
दुर्गां कात्यायनीं महीं स्रक्स्रुवदेवताः आवाहयिष्यामि उमा-
वाहय ॥ आवाहयाम्यहं देवं गणेशं सुरपूजितम् । सदैव विघ्न-
हर्तारं सर्वकामफलप्रदम् ॥ रक्तवर्णां महातेजा रक्तस्रग्दामभूषि-
तः । बलिः पुष्पं चरुश्चैव धूपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥ [ज्वालालिङ्गे]
आवाहयामि वृषभासनमीश्वरं तं गौरीपतिं सकलभीतिहरं सुरे-
शम् । चर्माम्बरं दशभुजं च त्रिशूलहस्तं बालैर्विभूषिततनुं मखर-
ज्णार्थम् ॥ अग्नौ अग्निं स्वाहासमेतं दितिजसुरनुतं रक्तवर्णं त्रिनेत्रं

करणे हारं भुजाम्यां वरमभयमथो दक्षिणाभ्यां वहन्तम् । वामा-
भ्यामक्षमालाममृतकलशकं रम्यहासं सुवेषं नानालङ्कारयुक्तं मृग-
वरसहितं त्वाह्वये होमकाले ॥ आवाहयामि दहनं धृतवेदमुद्रं
साक्षस्रजं शुकगतिं निजदक्षहस्ते । वामेऽग्निकुण्डसहितं च तथा
सशक्तिं त्र्यक्षं त्रिलोचनपरं मखरक्षणार्थम् ॥ आवाहयाम्यहं देवं
देवदेवं हुताशनम् । जगतोऽस्य समुत्पत्तिस्थितिसंहारकारकम् ॥
देवमूर्तिं तु दातारं सर्वदेवसुखं प्रभुम् । पिङ्गेक्षणं पिङ्गजटं
धूमकेतुं विभावसुम् ॥ शुकयानगतं देवं सर्वाभरणभूषितम् ।
सर्वदा वरदातारं जठरस्थं च देहिनाम् ॥ तेजोमूर्ति—दुराधर्ष
सप्तजिह्वं महाबलम् । सप्तर्षिसप्तहोतारं समित्सप्तकमच्युतम् ।
विष्णुजांशकनिर्देशं भानुं वै जातवेदसम् ॥ पावकं पुष्टिदं सौम्यं
भक्तानां भूतिवर्धनम् । याजकं यजमानं च पुष्ट्या विभज सर्व-
शः । इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ [सुवसुचोरावा-
हनम्] ॥ आवाहयाम्यहं देवं सुखं च विधिपूजितम् । स्वाहाकार-

स्वधाकार वषट्कारसमन्वितम् ॥ अष्टाङ्गुलं त्यजेन्मूलमग्ने त्यक्त्वा
दशाङ्गुलम् । कर्तव्यं गोपदाकारं दण्डस्याग्ने तु कङ्कणम् ॥
विष्णुस्थानं च गृहीयाद्दूहयने च हुताशने । पद्मयोनिं समा-
दाय होता च सुखमाप्नुयात् ॥ अथादित्यादि सोमादि देवस्थि-
तिप्रदाविमौ । आवाहयामि सुक्सुवौ यज्ञसाफल्यहेतवे ॥ भगवन्पु-
ण्डरीकाक्ष० । यवान्विकीर्य । शन्नो देवी० । लाजाश्र० विनायकाय०
इत्यादि । पाद्यं नमः । [पुनः] शन्नो देवी० । आपः क्षीरं० ।
विनायक चतुर्विंशतितत्त्वानि भवदेव द । पूर्वे देवमुख आग्नेये सप्त-
जिह्व दक्षिणे वैश्वानर नैर्ऋते जातवेदः पश्चिमे अग्ने वायव्ये
हुताशन उत्तरे हुतवाहन ईशाने कृष्णवर्त्मन् मध्ये अग्ने सहस्रा-
क्ष शतमूर्धन् शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतं ते तेजः ऊर्ध्वे
ब्रह्माविष्णुमहेश्वरदेवताः कालि करालि मनोजवे सुलांहिते धूम्रे
स्फुलिङ्गिनि सुमनसे विश्वचरि ब्रह्माण्डव्यापिनि ज्वालालिङ्गतेजः
धूम्रवर्णे नीलवर्णे कपिले विस्फुलिङ्गिनि ज्वाले तेजोवति हव्य-

वाहने कव्यवाहने रौद्री संहारिणि तापिनि पाबिनि सप्तजिह्वा-
 सहित पावक ब्रह्माण्डव्यापकतेजोमयपरमशिवज्वालालिङ्गदेवताः
 सोम शुक्र अग्ने महेश्वर ब्रह्मन् आपः भास्कर गौरि दुर्गे कात्या-
 यनि महि सुवसुवदेवताः इदं बोध्यं नमः । विनायकाय चतुर्विंश०
 समालभनं गन्धो नमः ॥ एवं विनायकाय चतुर्विंशतितत्त्वेभ्यः ।
 भवायदेवाय ८ । पूर्वे देवमुख्यायेत्यादिसर्वनामानि । पृथिवीतत्त्वाय
 अमृतत्त्वाय तेजस्तत्त्वाय वायुत० आकाशत० ॥ शब्दतत्त्वाय आका-
 शतन्मात्राय । स्पर्शतत्त्वाय वायुतन्मात्राय । रूपतत्त्वाय तेज-
 स्तन्मात्राय । रसतत्त्वाय अमृतन्मात्राय । गन्धतत्त्वाय पृथिवीतन्मा-
 त्राय । वाक्त्त्वाय पाणित० पादत० पायुत० उपस्थतत्त्वाय ।
 प्राणाय अपानाय समानाय उदानाय व्यानाय नागाय कूर्माय
 कृकराय देवदत्ताय धनञ्जयाय मनसे बुद्ध्यै अहंकाराय प्रकृति-
 पुरुषाभ्यां नमः । पृथिव्यप्तेजोवायुवाकाशेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो नमः ।
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यो नमः । वाक्पाणि-

पादपायूपस्थेभ्यः पञ्चकर्मेन्द्रियेभ्यो नमः । श्रोत्रत्वक् चक्षुर्जि-
ह्वाघ्राणेभ्यः पञ्चधीन्द्रियेभ्यो नमः । मनोबुद्ध्यहङ्कारेभ्यो नमः ।
प्रकृतिपुरुषाभ्यां नमः । सप्तजिह्वासहिताय वैश्वानराय ब्रह्मा-
ण्डव्यापकाय तेजोमयाय परमशिवाय अर्घो नमः पुष्पं नमः ॥

→ अथ सुवसुचोः पुष्पपूजा- सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं
सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सादन्यं वितथ्यं सभेयं पितृश्र-
वणं यो ददाश तस्मै ॥ सोमाय नमः । अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा
व्यपिबत्क्षत्रम् । ऋतेन सत्यामिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्र-
स्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु । शुक्राय नमः ॥ अग्निः सप्तिं वाज-
म्भरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिष्ठम् । अग्नी रोदसी विचरत्स-
मञ्जन्नग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरन्धिम् । अग्नये नमः ॥ इति सुवसू-
ले ॥ ईशानं त्वा शुश्रुमा वयं धनानां धनपते गोमदग्ने अश्ववद्-
भूरिपुष्टं हिरण्यवदन्नवद्धेहि मह्यम् । महेश्वराय नमः ॥ इति
मध्ये । ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगा-

णाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्यनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ।
ब्रह्मणे नमः इति शिरसि ॥

अथ सुचो मूले- आपः पृणीत भेषजं बरूथं तन्वो मम
ज्योक् च सूर्यं हृशे । अद्भयो नमः [बरूणाय नमः] ॥ चित्रं देवा-
नामुदगादनीकं चतुर्मित्रस्य बरूणस्याग्नेः । आग्रा द्यावापृथिवी
अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । भास्कराय नमः इति
मध्ये ॥ रन्ध्रद्वये, इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळ
ऋषिरहदूतये । रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अं-
हसो निष्पपर्तन ॥ इन्द्रं मित्रं बरूणमग्निमूतये माहृतं शर्धो
अदितिं हवामहे । रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो
अंहसो निष्पपर्तन ॥ सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीम-
ध्वरे तायमाने । सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्ते सरस्वती दाशुषेवा-
र्यान्दात् ॥ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतान्नो भरीमभिः । गौर्यै नमः दुर्गायै नमः कात्यायन्यै नमः

मह्यै नमः सुकसुवदेवताभ्यः अर्घ्यो नमः पुष्पं नमः ॥ एताभ्यो-
ऽग्निऋण्डज्वालालिङ्गं सुकसुवदेवताभ्यो धूपो नमः दीपो नमः
वासो० सुकसुवयोः कङ्कणं । एवं दक्षिणान्तं । नैवेद्यं ॥

→ अथ सुकसुवप्रतिपादनम् । सावित्राणि सावित्रस्य देवस्य
त्वा स० अद्य० आत्मनो० यज्ञसाफल्यद्वारा सर्वात्मकविष्णुप्रीत्यर्थं
ब्राह्मणाय सुकसुवौ प्रतिपादयामि ३ प्रतिगृह्णामि ३ ॥ त्रातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । हयामि शक्रं
पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः । १ । इन्द्रं कुत्सो बृत्र-
हणं शचीपतिं काटे निबाढ ऋषिरहूदूतये । रथं न दुर्गाद्भ्रसवः
सदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पपर्तन । २ । चित्तिः सुक्चि-
त्तमाज्यं वाग्वेदिराधीतं बर्हिः । केतोरग्निर्विज्ञातमग्निद्वाचस्पति-
होता मन उपवक्ता प्राणो हविः सामाऽध्वर्युरिन्द्रं गच्छ नमः ३
सुवं दक्षिणहस्तस्थं ब्राह्मणदक्षिणहस्ते प्रतिपादयेत् । कया न श्वित्र
आभुवदूती सदावृधः सखा कया शचिष्ठवा वृता ॥ अन्नात्परि-

सुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रम् ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विषानं
 शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु । ब्रह्मा देवानां पद-
 वीकवीनां० सुचं वामहस्तस्थां ब्राह्मणवामहस्ते प्रतिपादयेत् ।
 नतोऽञ्जलिनाभ्यर्थना । पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्ति-
 र्दिशः शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिः
 त्वयाहं शान्त्या सर्वं शान्त्या मह्यं द्विपदे चतुष्पदे शान्तिं करोमि
 शान्तिर्नो अस्तु शान्तिरसीति शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ [ततो-
 ग्निं प्रार्थयेत्] । सप्तहस्तश्चतुःशृङ्गः सप्तजिह्वो द्विशिर्षकः । त्रिपा-
 त्प्रसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः १ । यावद्धोमं तथा यज्ञं
 करिष्ये त्वदनुज्ञया । तावत्कालमिहातिष्ठ बह्वे विघ्नं निवारय २ ।
 (ततोऽग्निकोणे धमयेत्) ॐ हं हुतभुजे नमः ३ ॥

[अथ समित्पूजा] । ॐ भूर्भुवःस्वर्मन्त्रेण समिधो ह्यानयेद्बुधः ॥
 [आदौ नमस्कारः] । पृथिवी समित्तामग्निः समिन्धे तामहं
 समिन्धे सा मा समिद्धा सुषमिद्धा तेजसा वर्चसा यशसा ब्रह्म-

वर्चसेन समिन्ध्यात् १ । अन्तरिक्षं समित्तां वायुः समिन्धे तामहं
 समिन्धे० २ । द्यौः समित्तां सूर्यः समिन्धे तामहं० ३ । ओष-
 धीनां पते सोम हव्यकव्येष्वऽयुक्ताम् । यथातथा गतां सम्य-
 ग्दूरीकुरु नमोस्तुते ॥ ततो दर्भकाण्डद्वयं प्रज्वाल्य तदुपर्या-
वर्तयेत् । येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्येनादित्या वसवो येन
 रुद्राः । येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानाय स्वस्ति ॥
 ततो घृतधारापातं कुर्यात्- समिधाग्निन्दुवस्यत घृतैर्बोधयता-
 तिथिम् अस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ क्षीरेणाप्लाव्य- यदन्तरिक्षस्य
 यदिवो अनामृतं सम्बभूव ते सचा । तदग्निरग्नयेददत्तस्मिन्ना-
 धीयतामयम् ॥ [ततः पूजा] हव्यै कव्यै कुरुकुल्लायै सिन्धव्यै
 सिंहै अमृतवासिन्यै अमृतरूपिण्यै पावकवर्धिन्यै वह्निप्रियायै ।
 गन्धादि नैवेद्यान्तमर्चयित्वा प्रणमेत् ॥ (श्रुतिः) हव्यं प्रीणीहि
 हव्यं श्रुणीहि हव्यं श्रपय हव्यं पच हव्यमसि हव्यंत्वा हव्य-
 वाडसि हव्यं सीद स्वयंकृच्छ्रान्नः सुगमं प्रयासि सुशृङ्गोवृषभः

शुभा वाचा ॥

तिस्रः समिधोऽग्नौ दद्यात् । समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बो-
धयतातिथिम् । अस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा
आजन्त ईरते तव ज्योतींष्यर्चयः ॥ उपत्वाग्ने दिवे दिवे दोषा
वस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमासि ॥

ततो गुरुपूजनम् । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्बुधमद्वि-
भाति ऋतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसर्तं प्रजात तदस्मासु द्विविणं
धेहि चित्रम् ॥ आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः । तथैव
भव यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यवर सुव्रत ॥ यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा सर्व-
लोके द्विजोत्तमः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन् ब्रह्मन्सन्निहितो भव ॥
इति नमस्कारः । गुरवे आचार्याय इति गन्धादि नैवेद्यान्तं पूजनम् ॥
[ततः पुस्तक पूजा] सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे
तायमाने । सरस्वतीं सुकृतो आह्वयन्ते सरस्वती दाशुषो वार्या-
दात् । लक्ष्म्यै मेधायै धरायै तुष्यै पुष्यै गौर्यै प्रभायै मलयै

वागीश्वर्यै वाग्देवतायै संरस्वत्यै । गन्धादि नैवेद्यान्तमर्चयित्वा
अग्निभद्रं पठेत् ॥ अग्नये समनमत० । वायवे० । सूर्याय० वरु-
णाय० साम्ने० ब्रह्मणे० राज्ञे० रथाय समन० ॥

आदौ बीजवापनम् । उत्तरतः संस्तीर्णे० । सावित्राणि०
प्रजापतये जुष्टं निर्वपामि । विष्णोर्मनसेति० सावित्राणि० प्रजा-
पतये जुष्टं प्रोक्षामि । पात्राणि च तूष्णीं० पृश्न्याः पयोऽसि० ।
इदं हविः प्रजननं० आज्यदर्शनं । आत्मनो वाङ्मनः० सुतस्प मौञ्जी-
बन्धननिमित्तं प्रजापतये अग्नये वैश्वानराय इदमाज्यमर्पयामि
नमः ॥ आधारादाज्यभागान्तं हुत्वा । यजमानपत्नीमानीय । या
आपो दिव्याः पयसा सम्बभूवु र्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवा-
सः । तासां त्वा सर्वासां रुचाभिषिञ्चामि वर्चसा ॥ अभि त्वा
वर्चसासिचं यज्ञेन पयसा सह । यथासो मित्रवर्धनस्तथा त्वा
सविताकरत । इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्समुद्रव्यचसं गिरः
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ [ऋतौ चतुर्थ्यां

स्नातायां निशि प्राजापत्यं चरुं श्रपयित्वा ।] स्थालीपाकेन प्रधानं ।
तेजोसि० प्रजापते नहि त्वदन्य एता विश्वा जातानि परिता
बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयी-
णाम् स्वाहा । तत ऋतुतिथियागादितन्नसमाप्तिः । अग्निं विमुच्य ॥
इति बीजवापनम् ॥ १ ॥

१३१ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषि-
च्य ६ आदौ पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्णे० सावित्रादिना यथा
दैवतं० न निर्वापः । पृश्न्याः पयोसि० आज्यदर्शनम् । आत्मनो०
सुतस्य मौञ्जी० सीमन्तकरणयागदेवताभ्योऽग्नये वैश्वा० इद-
माज्यं० आधारादाज्यभागान्तं हुत्वा । [तृतीये गर्भमासे सीम-
न्तं कारयते शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा यथोक्तमुपसमाधाय
जयप्रभृतिभिर्हुत्वा । पश्चाद्ग्रेर्दर्भेषु प्राडासीनायाः सर्वान्केशा-
न्प्रमुच्य प्रसाधयते यं सीमन्तमिति ।] यं सीमन्तं कंकत-
स्ते चकार यद्वा क्षुरः परिवर्ज वपंस्ते । स्त्रीषु रूपमश्विनौ

तन्निधत्तं पौल्लेनेमं संसृजतं वीर्येण ॥ इन्द्राणी चक्रे कङ्कतं
 ससीमन्तं विसर्पतु । पुनः पतिभ्यो जायान्दा अग्ने प्रजया
 सह ॥ पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा । दीर्घायुरस्या यः
 पतिर्जीवाति शरदः शतम् इति, ॥ (त्रिःश्वेतया शलल्या शमी-
 शाखया सपलाशया वा सीमन्तं विचिनोति] ॥ “ ललाटम-
 ध्यादारभ्य कृकाटिकां यावद्द्विधा करोति इत्यर्थः ” (समिद्
 द्वयं त्यक्त्वा हस्तौ प्रक्षालयेत्) । “ यास्ते राके इत्यथास्याः
 पृथक्केशपक्षौ सन्नह्यति ” । यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभि-
 र्ददासि दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सह-
 स्रपोषं सुभगे रराणा ॥ (नीललोहितेन सूत्रेण केशान् ग्रन्थ-
 येत्) । नीललोहितं भवति कृत्या शक्तिर्व्यज्यते । एधन्ते अस्या
 ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यताम् ॥ (यजमानपत्न्याः) या आपो
 दिव्याः [यजमानपत्नीतिलकमाज्यदर्शनं च] । तेजोसीति चतु-

गृहीतेनाज्यप्रधानम् । ये के च जमा महि नो अहिमाया दिवो
जज्ञिरे अपां सधस्थे । तेअस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्मा
वरिवस्यन्तु देवाः ॥ तत ऋतुतिथियागादितन्त्रसमाप्तिः ॥ विमुच्य
नयामि । यो गुरुस्तमर्हयेदेतदेव कुमारीणां सटोद्धरणमत्रैवा-
नुलेपनम् ॥ इति सीमन्तोन्नयनम् ॥ २ ॥

अथ पुंसवनम् । अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ।
आदौ पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्णे० सावित्राणि० । पृथक् २ चरु-
त्रयम् । अग्नये जुष्टं निर्वपामि । इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि ।
विष्णवे जुष्टं निर्वपामि । विष्णोर्मनसेति० सावित्राणि० अग्नये
जुष्टं प्रो० । इन्द्राय जुष्टं प्रो० । विष्णवे जुष्टं प्रो० । पात्रा-
णिच० । पृश्याःपयोऽसि० । आत्मनो० अग्नये इन्द्राय विष्णवे
पुंसवनदेव० अग्नये वैश्वा० इदमाज्यं० । आज्यभागान्तं हुत्वा ।
या आपो दिव्याः यजमानपत्न्याः ॥ [अथ पुंसवनं भूयिष्ठ-

१ अनुलेपनं सीमन्तशोभाधायि कुङ्कुमप्रभृतिभिः । अनवलम्बनमित्यपि
पाठः तच्च गर्भरक्षार्थं कर्मान्वगृह्योक्तम् ।

गतेषु गर्भमासेषु त्रीन् स्थालीपाकान् श्रपयेत् आग्नेयं ऐन्द्रं वैष्णवं
 च तेषां यथादैवतं जुहोति ।] “ अग्निस्तु विश्रवस्तममिति स्थाली-
 पाकस्य । ” तेजोसि० । अग्निस्तु विश्रवस्तमं तु विब्रह्माणमुत्तमम् ।
 अतूर्त्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे स्वाहा ॥ [पुमानग्निरिति सुवे-
 णाज्यहोमः ।] पुमानग्निरजायत पुमांसं जनयेत्पुत्रं दशमे मासि
 सूतवे, येन जातेन विभुना जीवेम शरदः शतं पश्येम शरदः
 शतम्, इति तन्नो महस्व शतिनं सहस्रिणं गोसनिमश्वसनिं वीरम्
 स्वाहा ॥ “ इन्द्रक्षत्रमिति स्थालीपाकस्य । ” तेजोसि० । इन्द्रक्षत्रमभि
 वासमोजोऽजायथा वृषभश्रुषणीनाम् । अपानुदो जनमभिन्नय-
 न्तसुरु देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् स्वाहा ॥ (पुमानिन्द्र इति
 सुवेणाज्यहोमः ।) पुमानिन्द्रो अजायत पुमांसं । [इत्यादिसर्वमुपरि-
 तनवत्] ॥ (प्रतद्विष्णुरिति स्थालीपाकस्य ।) तेजोसि० । प्रतद्विष्णुः
 स्ववते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठः । यस्योरुषु त्रिषु
 विक्रमणेष्वधि क्षियन्ति भुवनानि विश्वा स्वाहा ॥ (पुमान्वि-

ष्णुरिति सुवेणाज्यहोमः, । पुमान्विष्णुरजायत पुमांसं जनये-
त्पुत्रं दशमे मासि सूतवे, येन जातेन विभुना जीवेम शरदः
शतं पश्येम शरदः शतम्, इति तन्नोमंहस्व शतिनं सहस्रिणं
गोसनिमश्वसनिं वीरं स्वाहा ॥ तत ऋतुतिथियागादितन्नसमा-
प्तिः । विमुच्य० नयामि० ॥ इति पुंसवनम् ॥ ३ ॥

अथ जातकरणम् ॥ परिसमुह्य पर्युच्य परिषिच्य । आदौ
पञ्च० । उत्तरतःसंस्तीर्णे० ॥ न निर्वपणम् । पृश्न्याःपयोऽसि० ।
आत्मनो० सुतस्य मौञ्जी० जातकरणदेव० अग्नये वैश्वा० इदमाज्य-
म० ॥ आज्यभागान्तं हुत्वा ॥ या आपो दिव्याः यजमानपत्न्याः ।
(पुत्रे जाते नाम धीयते धोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं चतुरक्षरं यथोप-
पत्ति वा । अग्निमत्रानीय तस्मिन्नाज्यभागान्तं हुत्वा सहिरण्ये
कांस्ये सम्पातान्वनयेत् ॥ चतुर्गृहीतेनाज्येनाष्टौ प्रधानाहुती-
र्जुहुयात्) । हिरण्यगर्भ इति-ऋषिपुत्राणाम् । संवत्सरस्येति

१ हुतशेषविन्दून् २ स्नावयेत् । पुत्रबहुत्वे पृथक् पात्रेषु ।

जनयत आत्रेयस्य । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पति-
रेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं चामुतेमां कस्मै देवाय हवि-
षा विधेम स्वा “इत्यग्नौ ” हा (इति सहिरण्यकांस्ये प्रति-
मंत्रं आहुतिशेषमवनयेत्) ॥ १ ॥ संवत्सरस्य प्रति मां ये त्वा
रात्र्युपासते । तेषामायुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज स्वा-
हा ॥ २ ॥ काय स्वा- , हा ॥ ३ ॥ कस्मै स्वा- , हा ॥ ४ ॥
कतमस्मै स्वा- , हा ॥ ५ ॥ प्रजापतये स्वा- , हा ॥ ६ ॥ “प्रजा-
पते इति द्वाभ्याम् ।” प्रजापते नहि त्वदन्यः एता विश्वा जाता-
नि परितावभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु स्वा- , हा ॥ ७ ॥
असा अमुष्य पुत्रोऽमुष्यासौ पुत्रो वयं स्याम पतयो रयीणां
स्वा- , हा (देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य देवदत्तः पुत्रो
वयं स्याम पतयो रयीणां स्वा- , हा) ॥ ८ ॥ बहुत्वे पृथगाहुतिः ॥
“अग्नेरायुरसीति हिरण्येन मुखं मेध्यं कृत्वा” । अग्नेरायुरसि
तस्य ते मनुष्या आयुष्कृतस्तेनास्मा अमुष्मा अमुकदेवायायुर्धे-

हि । (पितृहस्तेन स्वस्वपात्रतः) (पाणिना मुखमङ्घ्रिः संस्पृश्य
 प्रक्षाल्य स्तनावनुमन्त्रयते पतिः स्वस्त्रियाः) ॥ मधु वात इति
 प्रत्युचमुभावुत्तमया नारायणस्यार्षम् ॥ मधु वात श्रुतायते मधु
 क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । (इति दक्षिणस्तन-
 मनुमन्त्रयेत्) मधु नक्तमुतोषसा मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौर-
 स्तु नः पिता । (इति वामस्तनं) । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां
 अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । (इत्युभौ) । (ततो
 हिरण्येन स्रग्पातान्सन्निघृष्य मधु चेत्येके तन्धुस्वेकृत्वा प्रपा-
 ययति । आयुर्धयेति (बालकस्य नाम संगृह्य) सप्तभिराज्यं
 स्तनौ च पाययेत् स्वस्वपात्रतः पृथक् २) । “अमुकदत्त” आयु-
 र्धय । जरान्धय । सत्यन्धय । श्रियन्धय । ऊर्जन्धय । राय-
 स्पोषन्धय । ब्रह्मवर्चसं धय । जीव शरदः शतं पश्य शरदः
 शतम् । “इति सूक्तिं निघ्राप्य बोधश्चमेति स्वस्त्ययनं वाचयति” ।
 बोधश्च मा प्रतीबोधश्च पुरस्ताद्बोधायताम् । अस्वप्नश्च माणव-

द्राणश्च दक्षिणतो गोपायताम् । गोपायमानो मा रक्षमाणश्च पश्चि-
 मतो गोपायताम् । जागृविश्च माऽरुन्धती चोत्तराद्गोपायताम् ।
 अनमित्रं नो अधरागऽनमित्रमुदक्कृधि । इन्द्राऽनमित्रं नः पश्चा-
 दऽनमित्रं पुरस्कृधि । अनमित्रैरहोभिः सर्चमहि विश्वेदेवाः ।
 अनमित्रा न उशसः सन्तु निमृचः । याः षडुर्वीः पञ्च प्रादिश-
 स्ता नःपान्तु, मित्रधा नो मित्रे दधात अभयं नो अस्तु, ये
 रात्रीमनुतिष्ठथ ये च भूतेषु जागृथ, पशून्ये सर्वात्रक्षत्र तेन
 आत्मसु जागृत ॥ बोधप्रतीबोधाऽस्वप्नानवद्राणगोपायमान रक्ष-
 माण जागृवेरुन्धति, ये देवास्तनूपा स्थ ते म इह तन्वम्पात,
 बोधप्रतीबोधेत्यसौ वा आदित्यो बोधः, प्रतीबोधोग्निः, स्वप्नाण-
 वद्राणेति चन्द्रमा वा अस्वप्नायं य्यः पंवते सोनवद्राणो गोपा-
 यमानरक्षमाणेत्यहवै गोपायमानो रात्रीरक्षमाणो जागृवेरुन्धतीति
 यज्ञो वै जागृविर्दक्षिणारुन्धत्येते वै देवा राष्ट्रभृतस्तानेवेद्रे आत्म-
 नो गोपीथाय इति ॥ मंत्रार्थाः० ॥ तत ऋतुतिथ्यादि तन्न-

समाहितः ॥ विमुच्यते नमामि ॥ इति जातकरणम् ॥१॥

3

अथ नामकरणम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पयुह्य परिषिच्य ।
 आदौ पञ्च ॥ उत्तरतः सं० । सावित्राणि० काय प्रजापतये नाम-
 करणदेवताभ्यो जुष्टं निर्वपामि । विष्णोर्मनसे० एवं प्रोक्षामि
 आज्यदर्शनं । आज्यभागान्तं हुत्वा ॥ (दशभ्यां व्युष्टायां तस्मि-
 न्नेवाग्नौ पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा) । सर्वगन्धैः फलोत्तरैः
 'सशिरस्कं स्नापयित्वाऽहतेन वाससा प्रच्छाद्य । या आपो दि-
 व्याः० । (बालकस्य मन्त्रस्नानम्) ॥ "स्थाली पाकस्य जुहोति"
 कयानश्रित्र-इति द्वे व्रतस्य गायत्री । तेजोसि० ॥ कया नश्रित्र
 आभुवदूती सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता स्वाहा ॥१॥
 कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । हठा चिदारुजे
 वसु स्वाहा ॥ २ ॥ कयातदिति तूखानाम् । कया तच्छृण्वे श-
 न्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहुः काचिहृष्वः । पुरु दाशुवे

१ पुंलिङ्गनिर्देशः स्त्रियं वर्जयति ।

विचयिष्ठो अंहोथादधाति द्रविणं 'जनित्रे स्वाहा ॥ ३ ॥ प्रजा-
 पतये स्वाहा ॥ ४ ॥ प्रजापते नहि त्वदन्य० ॥ ५ ॥ असावमु-
 ष्येत्यादि० (देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य देवदत्तः पुत्रो
 वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा) ॥ ६ ॥ तत ऋतुतिथ्यादि ।
 परिते दूळ भोरथो अस्मां अश्रोति विश्वतः । येन रक्षसि दा-
 शुषः ॥ सावित्राणि० काय प्रजापतये नामकरणदेवताभ्यो नमो
 नैवेद्यं निवेदयामि नमः । इत्यन्तं कृत्वा ॥ अग्नेरायुरसीति तु-
 ल्यमाललाटाभिमर्शनात् । तदेव नामधीयते । अन्यदित्येके ॥
 अग्नेरायुरसि तस्य ते मनुष्या आयुष्कृतस्तेनास्मा अमुष्मा
 (अमुकदेवाय) आयुर्वेहि । ततः प्राक्स्वष्टकृतः कांस्ये पूतमा-
 ज्यमासिच्य हिरण्यं चाबन्धनीयं बहिस्तान्त्रिकेण विधिनाज्यं
 "पृश्न्याः पयोसि, इत्यादिना युजुषे युजुषे इत्यन्तं" संस्कृत्य ।
 अग्नेरायुरसीति अवधाय^१ (यजमानः बालश्च कांस्ये हिरण्येनाज्यं

^१ जरित्रे २ घृते हिरण्यम् । अस्मै-यजमानाय । अमुष्मै-बालकाय च ।

वीक्ष्य) । अग्नेरायुरसि तस्य ते मनुष्या आयुष्कृत स्तेनास्मा अमु-
 ष्मा- (अमुकदेवाय) आयुर्धेहि ॥ इन्द्रस्य प्राण इति पञ्चाभिः
 सुवेण तस्य जुहोति ॥ इन्द्रस्य प्राणः स ते प्राणं ददातु यस्य
 प्राणस्तस्मै ते स्वाहा ॥ १ ॥ पितॄणां प्राणस्ते ते प्राणं ददतु येषां
 प्राणस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ २ ॥ मरुतां प्राण ॥ ३ ॥ विश्वेषां देवानां ॥ ४ ॥
 प्रजापतेः प्राणः स ते प्राणं ददातु, परमेष्ठिनः प्राणः स ते प्राणं
 ददातु ययोः प्राणस्ताभ्यां वां स्वाहा ॥ ५ ॥ (ततः इळामग्ने इत्यतः
 आश्रावितेत्यन्तं हुत्वा) । (ततः प्राक्संस्थितयजुषो ब्रह्मा घृते
 हिरण्यमवपद्यते । सर्वे च ऋज्विजो यदसर्प इति ॥) यदसर्पस्त-
 त्सर्पिरभवो यन्नवमैस्तन्नवनीतमभवो यदधियथास्तद्घृतमभवः
 घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तं प्रयतं मरुद्भिः, तत्त्वा
 विष्णुरन्वपश्यत्तत्त्वेळा गव्यैरयत् ॥ (पावमानेत्याज्यात्सुवर्णमुद्-
 धृत्य ॥) पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्र्या वर्तन्योपांशोर्वीर्येणो-
 ष्ठराम्यसौ ॥ १ ॥ अमुकदेव । (असौ शब्दस्थाने कुमारस्य आमन्त्र-

णप्रथमान्तं नाम ग्राह्यम्) ॥ बृहता त्वा एथराश्विः सिद्धुभा
 वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येणोत्सृजाभ्यसौ अमुकस्वामिन् ॥ २ ॥ अग्ने-
 स्त्वा मात्रया जगत्या वर्तन्या देवस्त्वा सवितोन्नयतु जीवातवे
 जीवनस्याया असौ ॥ ३ ॥ अमुकशर्मन् ॥ (देवा आयुष्मन्त इति
 षड्भिर्यजमानाय प्रयच्छति ॥) देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायु-
 ष्मन्तस्तेषामयमायुषायुष्मानस्त्वसौ अमुकछन्दः ॥ १ ॥ (असौ
 शब्दस्थाने शिशोः प्रथमान्तं नाम ग्राह्यम्) । ब्रह्मायुष्मत्तद्वा-
 ह्मणैरायुष्मत्तस्यायमायुषायुष्मानस्त्वसौ ॥ अमुकदत्तः ॥ २ ॥
 अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिरा० । अमुकस्वामी ॥ ३ ॥ यज्ञ
 आयुष्मान् स दक्षिणाभिरा० । अमुकदेवः ॥ ४ ॥ सोम आयु-
 ष्मान् स ओषधीभिरा० । अमुकशर्मा ॥ ५ ॥ ओषधय आयु-
 ष्मतीस्ता अद्विरायुष्मतीस्तासाम० । अमुकसोमः ॥ ६ ॥ तत्पि-
 वत्यायुरेव तत्पिबति यदेव तस्य तन्निरवधयोदिति ॥ [हिरण्या-

१ निःशेषेण पिबेत् ।

दृष्टुं प्रक्षाल्य इममग्न इति कण्ठे आवध्नाति सुवर्ण] ॥ इममग्न
 आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजो वरुण संशिशधि । मातेवास्मा
 अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ॥ (तस्य लला-
 टमभिसृश्याश्विनोः प्राण इति जपति ।) अश्विनोः प्राणस्तौ ते
 प्राणं दत्तां तेन जीव । मित्रावरुणयोः प्राणस्तौ ते प्राणं दत्तां
 तेन जीव । बृहस्पतेः प्राणः स ते प्राणं ^{दत्तु} दत्तान्तेन जीव ॥ " बाल-
 कालिङ्गनं पित्रोरङ्गादिति " ॥ अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभि-
 जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि जीव शरदः शतं पश्य शरदः
 शतमिति सूर्धि निर्घ्राप्य, पूर्णां दत्त्वा ॥ मा नस्तोके ॥ पश्चात्
 बोधश्च मा इति स्वस्त्ययनं वाचयति ॥ विमुच्य ० । नयामि ॥
 इति नामकरणम् ॥ ५ ॥ ^{देवस्य त्वर्गोके १५५ वं}

अथ सूर्यदर्शनम् ॥ परिसमुह्य पयुक्ष्य परिषिच्य । आदौ
 पञ्च ० । उत्तरतः संस्तीर्णे ० सावित्राणि ० मित्राय जुष्टं निर्वपा-

१ ऋत्विक् पितुः प्रयोजकः ।

मि । विष्णोर्मनसेति० एवं प्रोक्षामि आज्यदर्शनं । आत्मनो०
 मित्राय अग्नये वै० इदमाज्यमर्ष० । आज्यभागान्तं हृत्वा ॥ (तृती-
 येऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्योदिते त्वादित्ये रथचक्रमात्रं स्थण्डि-
 लमुपलिप्य तस्मिन्यथोक्तमुपसमाधाय जयप्रभृतिभिर्हुत्वा । तर-
 णि दिवोरुक्म उदुत्याश्चित्रन्देवानामिति सुवेणाज्यस्य जुहोति ।
 तरणिरिति-ऋषिपुत्राणामर्षम् ।) तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृ-
 दसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् स्वाहा ॥ १ ॥ दिवो रुक्म
 उरुचक्षुदोति दूरैत्र्यं स्तरणिभ्राजमानः । नूनं जनः सूर्येण प्रसूता
 अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि स्वाहा ॥ २ ॥ दिव्यस्य शाकरस्य ।
 उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । इशे विश्वाय सूर्यं स्वा-
 हा ॥ ३ ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकं चतुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वा-
 हा ॥ ४ ॥ ततः सूर्यपूजनम् ॥ मण्डलं वर्तुलं कृत्वा दर्शने सोम-

सूर्ययोः । नवरेखाः प्रकर्तव्या अर्चयेन्मौञ्जीबन्धने ॥ अष्टचत्वारिंशद्ङ्गुलपरिमाणं प्रतिदिशं सोमसूर्यमण्डलं कार्यम् । द्वादशाङ्गुलमध्ये पूजनं कार्यम् । तत्रोक्तं- “ नवरेखास्तु कर्तव्याः कुर्यात्सूर्येन्दुमण्डलम् । द्वादशाङ्गुलमध्ये तु यत्नेन पूजयेत् क्रमात् ” ॥ संब्रह्मः सृजामि० । अश्विनोः० । गायत्र्यै नमः० ३ । भास्कराय विद्महे सहस्ररश्मये धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् । ३ । अद्यतावत्० । मित्रस्य सानुचरस्य आत्मनो० सुतस्य मौञ्जीबन्धननिमित्तं अर्चामहं करिष्ये ॐ कुरुष्व । मित्रस्य सानुचरस्येदमासनं नमः । मित्राय सानुचराय त्वां पूजयामि ॐ पूजय । मित्रं सानुचरमावाहयिष्यामि ॐ आवाहय ॥ आवाहयाम्यहं देवं भानुं सर्वजगद्गुरुम् । अरुणः सारथिर्यस्य सप्ताश्वरथवाहनः ॥ प्रीयतां यजमानस्य तुष्टो भूयाज्जगत्पतिः । रक्तवर्णो महातेजा रक्तस्रग्दामभूषितः । बलिः पुष्पं चरुश्चैव० । यवान्विकीर्य । शन्नो देवी० । लाजा गन्धो वचा कुष्ठं बालुकं

पद्मकेसरम् । नागकेसरसंयुक्तं पाद्यमेतत्प्रकल्पयेत् । मित्राय सानु-
 चराय पाद्यं नमः । (पुमः) शन्नो देवी० । कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्द-
 नैश्च सुगन्धिभिः । मृगजातीसमायुक्तैरर्घ्यमेतत्प्रकल्पयेत् । मित्र
 सानुचर इदं वोऽर्घ्यं नमः । मित्राय सानुचराय समालभनं
 गन्धो नमः ॥ एवमर्घो नमः पुष्पं नमः । दक्षिणान्तं । असृ-
 तमस्तु० सावित्राणि० । ॐ नम आदित्याय कश्यपपुत्राय अदि-
 तेर्गर्भसम्भूताय रक्तवर्णाय रक्ताम्बरचीरवाससे तपसोग्ररूपधराय
 भक्तिभावनाय आरुह्य मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा ग्रहमण्डलं प्रविश्य इत्य-
 क्षतगन्धपुष्पधूपदक्षिसुवर्णरचितं बलिं निवेदयामि स्वर्गणैः परि-
 वृतः प्रीतमानसो भव ऋतं ते नमः ॥ मित्राय सानुचराय नमो
 नैवेद्यं निवेदयामि नमः । (मित्रो जनान्घात० । प्रसमित्र० इति
 स्थालीपाकस्य) तेजोसि० ॥ मित्रो जनान्यातयति बुवाणो मित्रो
 दधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय
 हन्यं घृतवद्विधेम स्वाहा ? ॥ प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रय-

स्वान्यस्त आदित्य शिञ्जति व्रतेन । न हन्यते न जीयते त्वोतो
 नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् स्वाहा १ ॥ (अभ्यावर्तस्वेति
 कुमारमभ्युदानयति शार्यातस्य माणवकस्य ।) अभ्यावर्तस्व
 पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वषां ते अग्नीधरिषितो आरोहत् ।
 (द्रष्ट्रे नम इति अहश्रन्निति चोपस्थानम्) ॥ घोराणामार्षम् ॥
 द्रष्ट्रेनम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुद्रष्ट्रे नमः ख्यात्रे नमः उपख्यात्रे नमोऽनु-
 कशात्रे नमः शृणवते नम उपशृणवते नमः सते नमोऽसते नमो
 जाताय नमो जनिष्यमाणाय नमो भूताय नमो भविष्यते नम-
 श्चक्षुषे नमः श्रोत्राय नमो मनसे नमो वाचे नमो ब्रह्मणे नमः
 श्रान्ताय नमस्तपसेनमः ॥ अहश्रन्नस्य केतवा विरश्मयो जना-
 ननु । आजन्तो अग्नयो यथा ॥ (सर्पिष्मदन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत्) ।
 त ऋतुतिथ्यादि-तंत्रसमाप्तिः ॥ विमुच्य ३ ॥ नयामि० । इति
 सूर्यदर्शनम् ॥ ६ ॥

१ अभिमुखं कृत्वोन्नमय्यानयति

अथ चन्द्रदर्शनम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ।
 आदौ पञ्च० । उत्तरतः० सावित्राणि० सोमाय जुष्टं निर्वपामि ।
 विष्णोर्मनसेति० । एवं प्रोक्षामि । आज्यदर्शनम् । आज्यभागान्तं
 हुत्वा ॥ सुवेण मक्षुदाता, भूयो जात इत्याज्यस्य जुहोति ॥
 मक्षुदाता मातरिश्वा वचोभिश्चन्द्रो अमृताद्वर्धते जायमानः ।
 आयुः प्रजाममृतं सौभगत्वं प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः, स्वाहा १
 भूयो जातो हविषश्चन्द्रअस्मात्पूर्णः पुरस्तात्पयसो हविर्भिः ।
 पयो गर्भो देवताः पिन्वमानश्चन्द्रोऽमृतत्वमभयं कृणोतु स्वाहा २
 ततः सोमपूजनम् । सूर्यस्योपरिभागे नवरेखात्मकं वर्तुलं सोम-
 मण्डलमुल्लिख्य ॥ संवः सृजामि० । अश्विनोः० । गायत्र्यै नमः
 ॐ भूर्भुवः स्वः ३ ॥ निशाकराय विद्महे शीतरश्मये धीमहि ।
 तन्नः सोमः प्रचोदयात् ३ अद्य तावत् सोमस्य सानुचरस्य ।
 आत्मनो० सुतस्य मौञ्जीबन्धननिमित्तं अर्चामहं करिष्ये ॐ कुरु-

१ पूजितस्य चतुर्थपुरुषार्थस्य दाता । महपूजायामिति घातुः

ष्व । सोमस्य सानुचरस्येदमासनं नमः । सोमाय सानुचराय
 त्वां पूजयामि उँ पूजय । सोमं सानुचरमावाहयिष्यामि उँआ-
 वाहय । आवाहयाम्यहं देवं चन्द्रं नक्षत्रनायकम् । शम्भोः शिर-
 स्यलंकारं प्रत्यक्षं लोकनायकम् । शुक्लवर्णो० । यवान्विकीर्य ॥
 शन्नो देवी० । लाजाश्रु० । सोमाय सानुचराय पाद्यं नमः । (पुनः)
 शन्नो देवी० । आपः क्षीरं० । सोम सानुचर इदं वोऽर्घ्यं नमः ।
 सोमाय सानुचराय समालभनं० । एवं दक्षिणान्तं । सावित्राणि०
 उँ नमः सोमाय अत्रिपुत्राय अमृतोद्भवाय शुक्लवर्णाय शुक्लाम्ब-
 रचीरवाससे तपसोग्ररूपधराय भक्तिभावनाय अरुह्य मेरुं प्रदक्षि-
 णं कृत्वा ग्रहमण्डलं प्रविश्य इत्यक्षतगन्धपुष्पधूपदीपसुवर्णरचितं
 बलिं निवेदयामि स्वर्गणैः परिवृतः प्रीतिमानसो भव ऋतं ते नमः ॥
 सोमाय सानुचराय नमो नैवेद्यं निवेदयामि नमः ॥ आप्यायस्व,
 सन्ते पर्यासीति स्थालीपाकस्य । तेजोसि० । आप्यायस्व समेतु ते
 विश्वतः सोम वृषण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गथे, स्वाहा ? सन्ते

पयांसि समु यन्तु वाजाः संवृष्यान्यभिमातिषाहः । आप्या-
यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व, स्वाहा २ ।
(अभ्यावर्तस्वेति कुमारमभ्युदानयति शार्यातस्य माणवकस्य ।)
अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वपां ते 'अग्नी रिषितो
आरोहत् ॥ (यथादित्यं; नवो० इत्युपस्थानम् ।) यथादित्यमा-
दित्या आप्याययन्ति यथाक्षितिमक्षितयो मदन्ति । एवं मामि-
न्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥ १ ॥ नवो
नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् । भागन्देवेभ्यो
विद्धात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ २ ॥ प्रकाशोऽत्रादर्श-
पर्यायः दक्षिणा । तत ऋतुतिथ्यादितन्त्रसमाप्तिः विमुच्य ३ ।
नयामि ॥ इति चन्द्रदर्शनम् ॥ ७ ॥

6 → अथान्नप्राशनम् । अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ।
अदौ पञ्च० । उत्तरतः० । सावित्राणि० अन्नपतये जुष्टं निर्वपामि

१ अग्निरिषित इत्यपि पाठः ।

विष्णोर्मनसैति० सावित्राणि० अन्नपतये जुष्टं प्रोक्षामि । आज्य-
दर्शनम्-आत्मनो० अन्नपतये इदमाज्यं० । आज्यभागान्तं हुत्वा ।
(षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं दन्तेषु वा जातेषु सर्वाण्यन्नानि संयूय सा-
धयित्वा आयुर्धा देव, घृतप्रतीक इति च द्वाभ्यां सुवेणाज्यहोमः ।)
आयुर्धा देव जरसं वृणानो घृतं वसानो घृतपृष्ठो अग्ने । घृतं
पिवन्नमृतं चारु गव्यं पितेव पुत्रं जरसे नयेमं, स्वाहा ॥ १ ॥
घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्निर्घृताहवनो घृतमस्य धाम । घृतपुषो
हरितस्त्वा वहन्तु घृतं पिवन्त्यजताहेव देवान्, स्वाहा ॥ २ ॥
(अन्नपतेरिति स्थालीपाकस्य ।) तेजोसि० ॥ अन्नपते अन्नस्य
नो देह्यऽनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो देहि
द्विपदे चतुष्पदे, स्वाहा । (अनयैव कुमारमपि अन्नं प्राशयेत्) ।
[देवाग्रतोथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । अस्त्राणि सर्व-
शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् । प्रथमं यत्स्पृशेद्दालस्ततो भाण्डं

१ आयुर्धा इत्यपि पाठः ।

स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ।]
तत ऋतुतिथ्यादितंत्रसमाप्तिः । विमुच्य ३ नयामि ॥ इत्यन्न-
प्राशनम् ॥ द ॥

7. → अथ चूडाकरणम् ॥ परिसमुह्य पर्युदय परिषिच्य । आदौ
पञ्च० । उत्तरतः० न निर्वापः । पृश्न्याः पयोसि० । आज्यदर्श-
नम् । आत्मनो० चूडाकरणयागदेवताभ्य इदमाज्यं० आज्यभा-
गान्तंहुत्वा ॥ [एकस्मिन् शरावे गोमयाक्षोट तिल क्षुर दूर्भका-
ण्डचतुष्काणि निधाय] (तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठेषु गतेषु चूडाः
कारयते । दक्षिणतः कपुजा वसिष्ठानाम्, उभयतोऽत्रिकश्यपा-
नाम्, मुण्डा भृगवः, पञ्च चूडा आङ्गिरसानाम्, वाजिमेके मङ्ग-
लार्थं शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा ॥ शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पूर्वाणि
वा यथोक्तमुपसमाधाय जयप्रभृतिभिर्हुत्वा ।) अयमागत्सविता
क्षुरेणोष्णेन वाय उदकेन एहि । आदित्या रुद्रा वसवः सचेत-

१ वाजि—केशपङ्क्तिम् । २ अमेध्यमेतच्छिरो यदशिखमिति श्रुतिः ।

सः सोमस्य राज्ञो वपत् प्रचेतस इत्युष्णा अपोऽभिमत्रयते ।
 उष्णाश्च शीताश्च समेत्य सर्वा बृहस्पतिः साविता सत्यधर्मा
 तदनुमन्यताम् । सोमपुत्रस्याध्वरस्य ॥ आर्द्रदानवः स्य जीवदा-
 नवः स्थोन्दतीरिहैनमवताप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे
 इत्यभ्युन्देत् । ओषधे त्रायस्वेति दूर्भमन्तर्धाय ओषधे त्राय-
 स्वैनम् । स्वधित इति तुरेणाभिनिधाय स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।
 येनावपत्सविता तुरेण सोमस्य राज्ञो बरुणस्य विद्वान् ॥ तेन
 ब्रह्मणो वपतेदमद्यायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत् ॥ अयमसौ अमुकदेवः
 इति दक्षिणे केशान्ते । (प्रागग्रेण दूर्भेण) ॥ १ ॥ एवं । आर्द्र-
 दानवः स्य जीवदानवः स्थोन्दतीरिहैनमवताप उन्दन्तु जीवसे
 दीर्घायुत्वाय वर्चसे इत्यभ्युन्देत् । ओषधे त्रायस्वेति दूर्भमन्त-
 र्धाय ओषधे त्रायस्वैनम् । स्वधित इति तुरेणाभिनिधाय स्वधि-
 ते मैत्रं हिंसीः । येन धाता बृहस्पतिरग्रेरिन्द्रस्य चायुषे वपत् ।
 तेनास्यायुषे वप सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥ अयमसौ अमुकदत्तः इति

पश्चिमे केशान्ते (उदगग्रेण दर्भेण) ॥ २ ॥ आर्द्रदानवः स्थ जी-
दानवः स्थोन्दतीरिहैनमवताप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय
वर्चसे इत्यभ्युन्देत् । ओषधे त्रायस्वेति दर्भमन्तर्धाय ओषधे
त्रायस्वैनम् । स्वधित इति तुरेणाभिनिधाय स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।
येन पूषा प्रजापतेरग्रेः सूर्यस्य चायुषे वपत् । तेनास्यायुषे वप
सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥ अयमसौ अमुकच्छन्दः इत्युत्तरे केशान्ते
(उदगग्रेण दर्भेण०) ॥ ३ ॥ आर्द्रदानवः स्थ जीवदानवः स्थोन्द-
तीरिहैनमवताप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे इत्यभ्यु-
न्देत् । ओषधे त्रायस्वेति दर्भमन्तर्धाय ओषधे त्रायस्वैनम् ।
स्वधित इति तुरेणाभिनिधाय स्वधिते मैत्रं हिंसीः । येन
सूयश्च रात्री ज्योक् पश्या च सूर्यम् । तेनास्यायुषे वप स्वश्लो-
क्याय स्वस्तये ॥ अयमसावमुकशर्मा इति पूर्वे केशान्ते (उदगग्रेण
दर्भेण) ॥ ४ ॥ (इति प्रदक्षिणं प्रतिदिशं प्रतिमंत्रं दर्भतुरकर्म)
पत्तुरेण वर्तयता सुपेशसा वपर्वपसि केशान् । शुन्धि शिरो

माऽस्यायुः प्रमोषीरिति (लोहायसं क्षुरं केशवापाय प्रयच्छति)
 मा ते केशाननुगात्तेज एतत्तथा धाता दधातु ते । तुभ्यमिन्द्रो
 बृहस्पतिः सविता वरुच आदधुरिति (प्रपततोऽनुमन्त्रयते)
 (सुहृत्परिग्राह्यानुप्यमानान्हरितगोमये समवचिनोति) उप्त्वा-
 य राज्ञो वरुणस्य केशान्सोमो धाता सविता विष्णुरग्निः ।
 तेभ्यो निधानं बहुधान्वविन्दन्नन्तरा यावापृथिवी अवस्युः (इति
 प्रागुदीचीं ह्रियमाणाननुमन्त्रयते) अरिक्ते पर्याश्रेषयते इतिश्रुतिः ।
 बालकं स्नापयित्वा । या आपो दिव्याः० ॥ चतुर्गृहीतेनाज्यप्र-
 धानं । तेजोसि० । ये के च उमा० । तत् ऋतुतिथ्यादितन्त्रस-
 माप्तिः ॥ विमुञ्चामि ३ । नयामि । कर्त्रे वरं ददाति । पञ्चमगुणं
 तिलपेशलं केशवापाय प्रयच्छति ॥ सर्पिष्मदन्नं ब्राह्मणान्भो-
 जयेत् ॥ इति चूडाकरणम् ॥ ६ ॥

१ दुर्बलतादिभरिते शीतप्रदेशे समंश्लेषयते केशान् मित्रम् । २ आर्यगुणवेष्टितं
 तिलपूर्णशरावं नापिताय देयम् । वरमिति दक्षिणाम्, साच चतुर्वर्षा गौः । सूक्ष्म-
 गुणमित्यपि पाठः । सूक्ष्मतन्तुं वह्नम् ।

8 →

अथोपायनम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ।

आदौ पञ्च० । उत्तरतःसं० न निर्वापः । पृश्न्याः पयोऽसि०
 यजमानस्यैव आज्यदर्शनम् । आत्मनो० मेधायै सरस्वत्यै छन्दो-
 भ्यः उपायनदेवताभ्यः अग्नये वैश्वानराय इदमाज्यमर्पयामि
 नमः । आज्यभागान्तं हुत्वा ॥ (तत्रादौ विद्यारम्भः ॥)
 लग्नवेलायामेव । शुक्लाम्बरधरं० । धूपदीपादि संकल्पं बालकमाचा-
 र्यः कारयेत् । अक्षराणि कुड्कुमादिना बालकं लेखयित्वा
 वाचयित्वा च तत्पूजां कारयेत् । लक्ष्म्यै मेधायै धरायै तुष्यै
 गौर्यै पुष्यै प्रभायै मलयै वाग्देव्यै सरस्वत्यै इति नामभिः ॥
 दक्षिणां च दद्यात् । ततो नैवेद्यम् । प्रार्थना च ॥ करबधिर
 सहशमखिलं भुवंतलं यत्प्रसादतः कवयः । पश्यन्ति सूक्ष्म-
 मतयः सा देवी सरस्वती जयति ॥ (प्राङ्मुखो गुरुरासीनो
 वरुणाशामुखं शिशुम् । अध्यापयति प्रथमं द्विजाशीर्भिः सुपू-
 रितम् ॥) वासोऽहतं ब्रह्मसूत्रमश्मानं दधि मेखलाम् । आजि-

नं नवनीतं च दण्डं चात्रोपकल्पयेत् ॥ (सप्तमे वर्षे ब्राह्मण-
 स्थोपायनम् । नवमे राजन्यस्य । एकादशे वैश्यस्य । आ षोड-
 शाद्ब्राह्मणस्यानतिक्रमः । आ द्वाविंशाद्राजन्यस्य । आ चतुर्विं-
 शाद्वैश्यस्य । स्नातोपकेशे यथोक्तमुपसमाधाय जयप्रभृतिभिर्हु-
 त्वा ।) रेवतीस्त्वा व्यदणन्कृतिकाश्चक्रतुस्त्वा अपसस्त्वा व्य-
 तन्वत धियोऽवयन्नवग्रा अमृजन्सहस्रमन्तां अभितो दधन्ताऽ-
 शीतिर्मध्यमवयन्नु नारीरित्यहतं वासोऽभिमन्त्रयते । देवीर्देवाय
 परिधे सवित्रे परिधत्त वर्चसं इमं शतायुषं कृणोतु जीवसे कमिति
 परिधापयति ॥ जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भूरापीवानभिशस्तिषा
 वा शतं च जीव शरदः पुरुची रायश्च पोषमुपसव्ययस्व ॥ परीमं
 सोमं तेजसे महे श्रोत्राय दध्मसि यथैनं जरसं नयज्ज्योक्श्रोत्राय
 जागरज्ज्योक्श्रोत्रेऽधिजागरदिति ब्राह्मणस्य ॥ (परीममिन्द्रमोज-
 से महे क्षत्राय दध्मसि यथैनं जरसं नयज्ज्योक्क्षत्रायजागरज्ज्यो-

१ सूत्रमेखलां कौपीनं च बालकहस्ते संस्थाप्य वाचयति । २ अभितोत्पयच्छुन
 अशीतिर् ॥ ३ सविता । ४ वर्चसं नयेमं ।

कक्षत्रेधिजागरदिति राजन्यस्य) (परीमं मनुमायुषे महं पोषाय
दध्मसि यथैनं जरसं नयज्ज्योक्पोषाय जागरज्ज्योक्पोषेधिजा-
गरदिति वैश्यस्य) परीदं वासो 'ऽधिथाः स्वस्तये भवापीवा-
नभिशस्तिपावा शतं च जीव शरदः सुवीरो वसूनि चोग्रो
विभज सुजीवन्निति (परिहितवाससमनुमन्त्रयते) ॥ योगेयोगे
युवासुवास इति चैताभ्याम् । योगेयोगे इति कश्यपस्य । योगे
योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखायमिन्द्रसूतये ॥ युवा
सुवासःपरिवीत आगात्स उच्छ्रियान्भवति जायमानः । तं
धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥ [ततः
कृतान्नमनं यज्ञोपवीतमिति—ब्रह्मसूत्रं परिधापयति ॥] यज्ञो-
पवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं
प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ यज्ञोपवीतमसि
यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि इति यदा स्वयं परिदध्यात्

१ अधिथाः । २ शकुनं दध्यन्न तण्डुलं लवणादि सर्वत्रात्र ।

ततः कृताचमनं 'पवित्रपाणिं आब्रह्मन्निति ललाटे तिलकं कार-
यित्वा [यदावध्नन्] ॥ अग्निमभि दक्षिणमानीय । एह्यश्मानमा-
तिष्ठारमेव त्वं स्थिरो भव । कृण्वन्तु विश्वेदेवा आयुष्टे शरदः
शतम् । इति " दक्षिणेन पदाश्मानमास्थापयति " [उपवेश्य]
मम व्रते हृदयं ते ददामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।
मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा युनक्तु मह्यम् । [इति
नाभिदेशादूर्ध्वं पाणिनोन्मार्ष्टि] ॥ [पवित्रं निवार्य] दधिक्रा-
व्णो " इति त्रिर्दधि भक्षयित्वा " ॥ दधिक्राव्णो अकारिषं
जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो सुखा करत्प्राण आयुषि
तारिषत् ॥ ततः कृताचमनं " ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्वेति
वाचयित्वा ॥ " (पश्चादग्नेर्दभेष्वासीनं कृतपादोपसंग्रहणं गुरुः
प्रणवं व्याहृतीश्चाध्यापयति) ॥ " अधीहि भोः ! व्याहृतीमै
वाननुब्रवीतु " ॥ प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्रं छन्द एव च ।

त्रसोः पवित्रमसीति ।

देवोऽग्निर्व्याहृतिषु च विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रजापतेर्व्याहृतयः
 पूर्वस्य परमेष्ठिनः । व्यस्ताश्चैव समस्ताश्च ब्राह्ममक्षरमोमिति ॥
 व्याहृतीनां समस्तानां दैवतं तु प्रजापतिः । व्यस्तानामयमग्निश्च
 वायुः सूर्यश्च देवताः ॥ छन्दश्च व्याहृतीनामेकाक्षराणामुक्ताख्यं,
 द्व्यक्षराणामत्युक्ताख्यमिति बोधयित्वा “ उँभूर्भुवःस्वः ” [इति
 दक्षिणकर्णे श्रावयित्वा त्रिर्वाचयति] । इयं दुरुक्तादिति वा-
 चयन्मेखलां त्रिगुणां त्रिप्रदक्षिणामावधीते । [आचार्यः] इयं
 दुरुक्तात्परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापा-
 नाभ्यां बलमाभजन्ती सखा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥ ऋतस्य
 गोप्त्री तपसस्तरुत्री व्रती रक्षः सहमाना अरातिम् । सा नः
 समन्तमनु परेहि भद्रे भर्तारस्ते मेखले मा रिषाम ॥ श्रद्धाया
 दुहिता तपसोधिजाता स्वसर्षीणां मन्त्रकृतां बभूव । सा मा
 मेखले परिरैरिहस्व मयि देहि तप इन्द्रियं च ॥ [इति वाच

यन्मेखलामाबध्नाति] “मौर्जीं त्रिवृतं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 मौर्वीं 'धनुर्ज्यां राजन्याय । सौत्रीं वैश्याय ” ॥ चित्तस्य समोसि
 दैव्यो अन्धिरसि मा विस्रसः [इति त्रिगुणं प्रवरसंख्यया वा
 अन्धिं कृत्वा] ॥ “मित्रस्य चक्षुरित्यजिनम्” । मित्रस्य चक्षु-
 र्धरुणं बलाय तेजो यशस्वि स्थविरं समृद्धम् । अनाहनस्यं वसनं
 चरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेयम् (इति वाचयन्नैण्यं चर्म
 ब्राह्मणाय प्रयच्छति । वैयाघ्रं राजन्याय । रौरवं वैश्याय) ॥
 (तत्रक्षुरित्यादित्यमुपस्थापयति) तत्रक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्च-
 रत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ “को नामा-
 सीत्युक्ते (गुरुणा) अभिवादाने प्रोक्ते असौ अहं भोरिति प्रत्याह”
 (बहुः) ॥ गुरोः पादावुपसंगृह्य ब्रह्मचार्यभिवादयते । यथा ।
 अभिवादये देवशर्माहं भोः । “इत्येवमभिवादयेत्” ॥ आयु-
 ष्मान्भव सौम्य देवशर्म ३ न् “इति प्रत्यभिवादनम्” ॥

१ तत्प्रमाणम्

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसं ग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो
 दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवा-
 दयेत् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ भोः
 शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नः स्वरूपभावो
 हि भोर्भाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यः
 प्रत्यभिवादाने । अकारश्चास्य नाम्नान्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ।
 यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाच्यः स
 विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥) देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णामि असौ अमुकशर्म ३ न
 उपनयेऽसौ अमुकस्वामिन् ॥ सविता ते हस्तमग्रहीत् अमुक-
 छन्दः ! अग्निराचार्यस्तवामुकदेव कस्त्वां कमुपनयेऽसौ अमुक-
 शर्मन् ! काय त्वा परिददामि अमुकदेव ! कस्य ब्रह्मचार्यसि ।
 प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मी " ति प्रत्याह " । एवं । प्रजापतये त्वा परि-

१ प्रत्यभिवादनानन्तरं दक्षिणं साङ्गुष्ठं ब्रह्मचारिहस्तं गृह्णाति अत्रासौशब्दस्थाने
 सम्बुद्ध्यन्तं नाम सर्वत्र ब्रह्मचारिणो ग्राह्यम् ।

ददामि । देवाय त्वा सवित्रे परिददामि । बृहस्पतये त्वा
 परिददामि असौ अमुकदत्तः ॥ देव ! सवितरेष ते ब्रह्मचारी
 तं गोपायस्व दीर्घायुः स मामृत । १ । अग्निपुत्रैष ते० । २ ।
 वयुपुत्रैष ते० । ३ । सूर्यपुत्रैष ते० । ४ । विष्णुपुत्रैष ते० । ५ ।
 ब्रह्मपुत्रैष ते० । ६ । (ततो ब्रह्मचार्यसि इति पञ्चभिरनुशा-
 स्ति । बाढामिति प्रत्याह ॥) ब्रह्मचार्यसि । अपोशान । कर्म
 कुरु । दिवा मा सुष्वप्सीः । वाचं यच्छु मेधां मह्यमिति
 वाचयति । मेधां मह्यमद्भिरसौ मेधां सप्तर्षयो दधुः । मेधाम-
 ग्निश्च वायुश्च मेधां धाता दधातु मे । १ । मेधां मे वरुणो
 राजा मेधामग्निर्ददातु मे । मेधामिन्द्रश्च सूर्यश्च मेधां देवी
 सरस्वती । २ । या मेधा अप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मनः ।
 दैवी 'मानुषी या मेधा सा मामाविशतादिह । ३ । शरीरं
 विचक्षणं वाङ्मे मधुमद्दुहे । निशामितं निशामये मयि श्रुतम् । ४

यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शक्यं यदनु ब्रुवे, 'प्रियाः श्रुतस्य भूयासम
 मेधया संविधीमहि । अवृधमहमवृधस्त्वमसौ । सौम्य प्राणस्त-
 न्मे गोपाय ब्रह्मणस्तदणी स्थ श्रुतं मे मा प्रहासीत् ॥ ५ ॥
 (ततो हस्तौ विमुच्य) । बालकस्य आज्यदर्शनम् ॥ आत्म-
 नोवाङ्० मेधायै सरस्वत्यै छन्दोभ्यः उपायनदेवताभ्यः अग्नये
 वैश्वानराय इदमाज्यमर्पयामि नमः ॥ (एताभिरेव चतसृभिरनु-
 प्रवचनीयाञ्जुहुयात् यजुषोत्तमां छन्दोभ्यः स्वाहेति ऋतुनाम-
 धेयेन च यथोपाचरितः ऋतुर्भवति एवं वेदोक्तानि सर्वाणि ।
 मेधां मह्यमिति सप्त प्रधानाहुतीर्वैश्वदेवीं च चतुर्गृह्णतिनाज्येन
 जुहुयात्) ॥ मेधां मह्यमङ्गि० ॥ १ ॥) मेधां मे वरुणो राजा० । २
 या मेधा अप्सरःसु० ॥ ३ ॥ शरीरं मे० ॥ ४ ॥ यन्मेऽनूक्तं० ॥ ५ ॥
 छन्दोभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥ उपायनाय स्वाहा ॥ ७ ॥ ये के च जमा । द ।
 पश्चाद्ग्रेर्दग्धेषु प्राडांसीनः प्रत्यङ्ङासीनाय तत्सवितुरिति सावित्री

१ प्रियः श्रुतस्य भूयासम् । २ ब्रह्मण अणी स्थ ।

त्रिरन्वाह ॥ (तां सवितुरिति राजन्याय । विश्वारूपाणीति
 वैश्याय ।) “अधीहि भोः सावित्रीत्रिजपपूर्वानुपायनव्रतमन्त्रा-
 न्मे भवाननुब्रवीतु” ॥ विश्वामित्र ऋषिशुन्दो गायत्रं सवि-
 ता तथा । देवतोपनये जप्ये गायत्र्या योग उच्यते । आवा-
 हयामि गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ न गायत्र्याः परं जप्यं
 न व्याहृतिसमं हुतम् । आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ
 भव ॥ गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता । गाय-
 त्र्या शिखामाबद्ध्य । “ओजोसीति” गायत्रीमावाह्य देवानामा-
 र्षम् । ओजोसि सहोसि बलमसि भ्राजोसि देवानां धाम ना-
 मासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूः । तत्सवितु-
 र्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥
 पच्छः । अर्धर्चशः । सर्वामन्ततः ॥ “इति ब्राह्मणस्य” (प्रथमोच्चारणे
 पादं पादं ब्रूयात्, द्वितीयोच्चारणे अर्धमर्धं, तृतीयोच्चारणे सर्वाम्,)

१ गुरुरेव गायत्रीमन्त्रेण कुशाग्रेण सहितां शिखां बध्नीयात् ।

(तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । याम-
स्य कण्वो अदुहत्प्रपीणां सहस्रधारां पयसा महीं गाम् " इति
राजन्यस्य " विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः 'प्रसावीद्भ्रं द्विपदे
चतुष्पदे । वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि-
राजति ॥ " इति वैश्यस्य ॥)

[अत्र सावित्रीमन्त्रोपदेशः प्रणवरहित एवोपपद्यते ॥ अधीहि भोः सावि-
त्रीत्रिजपपूर्वानित्यादि प्रार्थनायां प्रणवानिर्देशात् — ओंभूर्भुवःस्वरित्युपदेशकाले
व्याहृतिभिरेव सह प्रणवस्य पूर्वं प्रयुक्तत्वाच्च । सावित्रीमन्त्रस्य च सर्वत्र प्रणवरहि-
तस्यैव 'तदित्युचोऽस्याः सावित्र्या इति तत्पदप्रतीकारम्भेणैव निर्दिष्टत्वात् ।
अन्यथा 'सव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं, - इति 'ओंकारं पूर्वमुच्चार्य, इत्यादिना
प्राणायामे जपे च पृथक् प्रणवो न निर्दिश्येत । व्रतशिक्षायां 'ओंभूर्भुवःस्वरित्युक्त्वा
तत्सवितुरिति सावित्रीमनुब्रूयाः, इत्युक्तत्वाच्च । चतुर्विंशतिरेवाक्षराणि सावित्र्या
इति चात्र ध्यातव्यम् । तां सवितुरित्यादिमन्त्रयोरपि न प्रणवः संयाज्यते ।
न चात्र विषये प्रणवयोजनायां काचिद्विशेषसूचना । ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते
च सर्वदेति तु वेदाध्ययनस्यैवारम्भान्तयोरिति ॥]

१ प्रासावीदित्यपि पाठः

“यश्च मैधाकामः स्यात्” ॥ “पालाशमेकसरं दण्डं नवनीते-
नाभ्यज्य तस्य छायायां वाचयति” ॥ सुश्रवः सुश्रवा असि
यथा त्वं सुश्रवा अस्येवं मा सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं
सुश्रवो देवानां वेदस्य निधिगोपोसि । एवमहं ब्राह्मणानां
ब्राह्मणो वेदस्य निधिगोपो भूयासम् ॥ (इति पालाशं दण्डं
ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥ आश्वत्थं राजन्याय । नैयग्रोधं वैश्या-
य) ॥ स्मृतं च मे० इति वाचयति ॥ “स्मृतं निन्दा च विद्या
च श्रद्धा सत्यं नथैव च । स्मृतं श्रुतं व्रतं चैवमित्यष्टावुभयव्र-
तम्” । स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्मे उभयव्रतम् । १। निन्दा
च मे अनिन्दा च मे तन्मे उभयव्रतम् । २। विद्या च मे अ-
विद्या च मे तन्मे उ० । ३। श्रद्धा च मे अश्रद्धा च मे० । ४।
सत्यं च मे असत्यं च० । ५। स्मृतं च मे अस्मृतं० । ६। श्रुतं च
मे अश्रुतं च मे० । ७। व्रतं च मे अव्रतं च मे तन्मे उभय-

१ अवान्तरशाखारहितम् २ स्वहस्तेन गृहीत्वा गुरुः, तस्य छायायां शिष्यं व्यव-
स्थाप्य वाचयति ॥ ३ क्वचित् भूयांसमित्यपि पाठो विधिल्लिङि वैदिक्या प्रक्रिययो-
ःसर्गव्यत्ययेन शपोऽभावे च संभूयामिति स्यात् । संभवेय मिति लौकिकप्रयोगः,

व्रतम् । ८ । यद्ब्राह्मणस्य ब्रह्मणि व्रतं, यदग्नेः सेन्द्रस्य सप्रजाप-
 तिकस्य सर्षिकस्य सपितृकस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य
 सगन्धर्वाप्सरोजनस्कस्य ससर्पेतरजनस्कस्य सौषधिवनस्पतिकस्य
 सहग्राम्यैश्च पशुभिरारण्यैश्च साकाशस्य सप्रकाशस्य सानूकाशस्य
 सातीकाशस्य सह यन्मे आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रत-
 मिदमहमग्नौ समिधमभ्यादधाम्यग्ने सर्वव्रतो भवामि ॥ अधीते
 हैतेषां वेदानामेकं द्वौ त्रीन्सर्वान्वायमेवं विद्वानुपनयते इतिश्रुतिः ॥
 (प्रतिगृह्याप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्या-
 मिं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
 भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ऋतुनक्षत्रयागा-
 त्प्राग्भैक्षस्याचरणं विदुः । मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भ-

१ आदौ वामकरे पात्रं दण्डमादाय दक्षिणे । ततः प्रसन्नहृदयः कुर्याद्भैक्षार्दनं शुभम्
 भिक्षाकाले यदा रिक्तं पात्रं सन्दर्शयेद्बुधः । ब्रह्महत्यासमं पापं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥
 स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिषः । वर्धतामिति वैश्यश्च शूद्रस्तु स्वागतं
 वदेत् ॥ भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणविषये, भिक्षां भवति देहीति राजन्ये, भिक्षां
 नहि भवतीति वैश्यविषये ।

गिनीं निजाम् ॥ भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ।
सुवर्णं रजतं वापि सा पात्रे तस्य निक्षिपेत् । समाहृत्य तु
तद्भक्षं यावदर्थममायया । निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्रयतः
शुचिः ॥ ब्राह्मणस्य धनं भिक्षा क्षत्रियस्य धनुर्धनम् । वैश्यस्य
कृषिवाणिज्यं शूद्रस्य सेवनं स्मृतम् ॥) भवति भिक्षां देहि
स्वस्ति ॥ “ इति स्त्रीविषये ” । भो भिक्षां देहि स्वस्ति ॥

“ इति पुंविषये ” ॥ तत आदौ पितृयज्ञोपवीतं पश्चात्तद्विक्षा ॥
ततः सर्वेषां बान्धवानां च भिक्षा ॥ ततः ऋतुतिथ्यादियाग
तत्र समाप्तिः ॥ ततो ब्राह्मणपूजनम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ० ३ ।

१ मातरिश्वना कश्चित्पृष्ठः—दैव्यस्य होतुरग्नेर्यद्विज्ञानं तत्किमयं ब्राह्मणो मनुष्यहो-
ता यज्ञमुपायन् विभर्ति, स तं प्रत्याह—यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपरयो वसते
मातरिश्वः । तावद्दधात्युपयज्ञमायन् ब्राह्मणो होतरवरो निषीदन् ॥ ऋ० सं० ८, ४,
१३, ४ निरुक्तस्याध्याय ७ खण्ड ३१ ॥ अतो दैव्याद्धोतुरग्नेरवरो—यविष्ठो होतृत्वे वृता
ब्राह्मणः । दुर्गाचार्योपि “ दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयो विदोऽवरोऽन्योऽल्पविदित्यमुकरो-
त्यल्पम् ॥ इति मानुषो ह्यग्न्यनुग्रहादेवायमल्प विज्ञानापि होता होत्रं करोति ” इति
व्याख्यातवान् इति बहुत्र निरूपितमस्ति ॥ अतोऽध्वर्युं [ब्राह्मण] पूजने “ गन्धादौ
अग्नये यविष्ठायेति ” न समीचीनम् ॥ किन्तु “ अग्नेर्यविष्ठाय ” इत्येव ॥ (पृथ्यन्तमे-
न सर्वत्राग्निपदं प्रयोज्यम् इति तात्पर्यम्)

भिक्षा
भिक्षा

अथ तावत्० अग्रेयविष्टस्य सानुचरस्यादित्यस्येत्यादि मेधायाः
 सरस्वत्याः छन्दसामुपायनव्रतदेवतानां आत्मनो० मौञ्जीबन्धन-
 निमित्तमर्चामहं करिष्ये उँकुरुष्व । दक्षिणान्तं । दक्षिणां
 दत्त्वा ब्राह्मणपूजनाच्छिद्रं पूर्ववत्कर्तव्यम् ॥ कर्त्रे वरं ददात्यहः
 शेषं स्थापयेत् । व्याख्यातं ब्रह्मचर्यम् ॥ पूर्णां दत्त्वा । विमुच्य
 नयामि० ॥ पुनरग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य ६ ॥

→ अथ व्रतशिक्षा ॥ ब्रह्मचारी बाढमिति प्रत्याह । उपनय-
 नप्रभृति व्रतचारी स्याः । मार्गवासाः स्याः, संहतकेशः स्याः,
 भैक्षाचार्यवृत्तिः स्याः, सशल्कदण्डः स्याः, सप्तमुञ्जां मेखलां
 धारयेः, न मधुमांसं अश्रीयाः, क्षारलवणवर्जा स्याः, आचार्यस्या-
 प्रतिकूलः स्याः, सर्वकार्यास्वतन्त्रः स्याः, पूर्वोत्थायी स्याः, जघन्य-
 संवेशी स्याः, यदेनमुपेयात्तदस्मै दद्याः, बहूनां येन संयुक्तस्त-
 दस्मै दद्याः, नास्य शय्यामाविशेः, न रथमारुहेः, न संवस्त्रये-
 थाः, सर्वाणि सांस्पर्शकानि स्त्रीभिः सह वर्जयेः, न मुषितां प्रेरेः,

न विहारार्थं जल्पेः, न हृद्यर्थं किञ्चन धारयेथाः, न स्नायाः,
उदकं वाभ्युपेयाः, यदि स्नाया दण्ड इवाप्सु परिप्लवेथाः, सु-
ण्डो भव, जटिलो भव, एकशिखी वा भव, सायं प्रातः सन्ध्या-
मुपासीथाः, तिष्ठेः पूर्वाभासीथा उत्तराम्, ओंभूर्भुवःस्वारित्युक्-
त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीमनुब्रूयाः, प्रागस्तमयान्निष्क्रम्य स-
मिध आहरेः । हरिणीर्ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रुतिः । सायं प्रातः
सन्ध्यानिःसरणं कर्तव्यम्, भैक्ष्याचरणं कर्तव्यम्, अग्नीन्धनं कर्त-
व्यम्, सायमेवाग्नीन्धनमित्येके ॥ भैक्षस्याचरणे दोषः पावक-
स्यासमिन्धने । सप्तरात्रमकृत्वैतद्वकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ सप्तागारं
चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् । तेभ्यो लभ्येन भैक्षेण वर्तयेदे-
ककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति ॥ कामाव-
कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । १ । कामाभिद्गुधो-
ऽस्म्यभिद्गुधोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । २ । “इत्यवकीर्णिव्रतम्”
इति व्रतशिक्षा ॥ [अथ शौचशिक्षा] ॥ उपनीय गुरुः शिष्यं शि-

१६. १०
 नयेच्छौचमादितः । आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ।
 प्रतिश्रयादक्षिणपश्चिमेन क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्य । कृत्वा
 पुरीषं च शिरोऽवगुण्ठ्य न तु स्पृशेज्जातु शिरः करेण ॥ शुष्कै-
 स्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पर्णैः पत्रदलेन वा । सुसंवृते प्रदेशे वा ह्यन्त-
 र्धाय वसुन्धराम् ॥ सूत्रोच्चारणसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा । एका लिङ्गे गुदे
 तिस्रस्तथा वामकरे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धि-
 मभीप्सता ॥ एकां लिङ्गे मृदं दद्याद्द्वामहस्ते तु मृत्रयम् ।
 उभयोर्हस्तयोर्द्वे तु सूत्रशौचं प्रचक्षते ॥ विप्रे गौरमृदः शौचे क्षत्रे
 रक्ताः प्रकीर्तिताः । हरिद्रवर्णा वैश्ये तु कृष्णाः स्त्रीशूद्रयोः स्मृताः ॥
 नाहरेन्मृत्तिकां वप्रान्न कूलात्सैकतात्तथा । नाखुकृष्टान्न वल्मी-
 कात्पांसुलान्न च कर्दमात् ॥ न मार्गान्नोषराच्चैव शौचशिष्टां परस्य
 नो । एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ त्रिगुणं तु
 वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ दिवाशौचस्य रात्र्यर्धं पथि

पादो विधीयते । आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति स्वस्थः कुर्याद्यथोदितम्
होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचा-
मेदन्यत्र तु सकृत्सकृत् ॥ इति शौच शिक्षा ॥

अथ सन्ध्योपासनविधिः ।

ॐ श्रीमहागायत्र्यै नमः सावित्र्यै नमः

सरस्वत्यै नमः

ॐ प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा-इत्यादि ॥ ततः प्राणायामः ॥ अग्निश्च मा
मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्वा पापम-
कार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पञ्चामुदरेण शिशा अहस्तदबलु-
म्पतु यत्किञ्चिद् दुरितं मयीदमहममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहो-
मि स्वाहा ॥ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पञ्चामुदरेण शिशा रात्रिस्तदबलुम्पतु यत्किञ्चिद् दुरितं मयीद-
महममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ आपः पुनन्तु

पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु मां पुनातु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूतं पुनातु
 मां यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यद्वा दुश्चरितं मम सर्वं पुनन्तु मामा-
 पोऽसतां च प्रतिग्रहं जुहोमि स्वाहा ॥ ओं आपो हि ष्ठा मयोक्षुवः ।
 (हृदय पर) ओं ता न ऊर्जे दधातन । (पादों पर) ओं महे रणाय च
 क्षसे । (ललाट पर) ओं यो वः शिवतमो रसः । (ललाट पर) ओं तस्य
 भाजयतेह नः । (पादों पर) ओं उशतीरिव मातरः । (हृदय पर) ओं
 तस्मा अरं गमाम वो । (ललाट पर) ओं यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
 (हृदय पर) ओं आपो जनयथा च नः । (पादों पर) हिरण्य-
 वर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः । या अग्निं
 गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः शंस्योना भवन्तु ॥ यासां देवा
 दिवि कृण्वन्ति भक्ष्यं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति । या अग्निं
 गर्भं ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जना-
 नाम् । या अग्निं गर्भं ॥ शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वो-
 पस्पृशत त्वचं मे मधुश्च्युतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः

शंस्योना भवन्तु ॥ शन्नो देवीरभीष्टय आपो भवन्तु पीतये शंस्यो-
रभिस्रवन्तु नः ॥ शन्न आपो घन्वन्याः शन्नः सन्त्वनूप्याः । शन्नः-
समुद्रिया आपः शम्भु नः सन्तु कूप्याः ॥ आपो अस्मान्मातरः
शुन्धयन्तु घृतेन मा घृतप्वः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवी-
रुदिदाभ्यः शुचिरापूतमि ॥ इदमापः प्रवहत यत्किंचिद् दुरितं
मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् । मुञ्चन्तु मा शपथ्या
दथो वारुण्यादुत । अथो यमस्य पङ्कीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विषात् ॥
यज्जाग्रद्यत्सुप्तः पापमभिजगाम सर्वस्मान्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु ॥
दधिक्रावणो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा
करत्प्राण आयूंषि तारिषत् ॥ द्रुपदादिवोन्मुमुचानः स्वित्तःस्ला-
त्वीर्मलादिव । पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ ऋतं च
सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो
अर्णवः समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत अहोरात्राणि विद-
धद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत्

दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ उं भूः उं भुवः उं स्वः
 उं महः उं जनः उं तपः उं सत्यम् उं अन्तश्चरसि भूतेषु गुहा-
 यां विश्वतोमुखः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोमृतं
 ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ (प्राणायामः) त्रीञ्जलाञ्जलीन्क्षिपेत् ॥ उं भू-
 भुवः स्वस्तत्सवितुः० ॥ उपस्थानम् । उद्वयन्तमस० । उदु त्यञ्जात० ।
 चित्रन्देवाना० । तच्चतुर्देवहितं० । हंसः शुचिषद्० । विभ्राड्वृ-
 हत्पिवतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावाविहृतम् । वातजूतयो अभि-
 रक्षतित्मना प्रजाः पिपत्ति बहुधा विराजति ॥ पुरुषसूक्तम् १६
 मन्त्राः ॥ उं यज्ञायतो दूरमुदेति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं
 ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु । १। येन कर्माण्य-
 पसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः । यदपूर्वं यज्ञमन्तः
 प्रजानां तन्मे मनः शिव० । २। यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिर-
 न्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिव० ।
 येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् । येन यज्ञस्ता-

यते सप्त होता तन्मे मनः शिव० । ४ । यस्मिन्नृचः साम यजूषि यस्मि-
 न्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे
 मनः शिव० । ५ । सुधारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीषुभिर्वा-
 जिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजरं जविष्ठं तन्मे मनः शिव० । ६ । अथ य एष
 एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्मयः पुरुषः । अथ य एष एत-
 स्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव सोऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः ॥ शुक्रियं रुद्रस्य
 यउदगात् पुरस्तात् ॥ अनाभौ इत्यादि सर्वम् ॥ तत् समाय नमः
 स सम्पुटाय नमः । वि वितताय नमः । तु विस्तीर्णाय नमः । व द्वि-
 मुखाय नमः । रे त्रिमुखाय नमः । एय चतुर्मुखाय० । अं पञ्चमुखाय० ।
 भ षण्मुखाय० । गौ अधोमुखाय० । दे व्यापकाञ्जलये० । व शक-
 टाय० । स्य यमपाशाय० । धी ग्रन्थिकायै० । म संमुखोन्मुखाय० । हि
 विलम्बाय० । धि मुष्टिकायै० । यो मीनाय० । यो क्रूर्याय० । नः
 वराहाय० । प्र सिंहाक्रान्ताय० । चो महाक्रान्ताय० । द मुद्गराय० ।
 यात् पल्लवाय नमः ॥ ततः प्राणायामः ॥ तत्सवितुरिति मन्त्रस्य,

विश्वामित्र ऋषिः गायत्रं छन्दः, सविता देवता, आत्मनो० जपे
 विनियोगः ॥ ध्यानं, मुक्ताविद्रुम० । उं भूर्भुवःस्वस्तस्सवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् उं ॥ इति जपः ।
 तदन्ते । प्राणायामः । देवा गातुविदो इति तर्पणम् । महेशवचना-
 त्पत्रे० नमः प्राच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च
 वो नमः । नमोऽवान्तरायै० । नमो दक्षिणायै० । नमोऽवा० । नमः
 प्रतीच्यै० । नमोऽवा० । नम उदीच्यै० । नमोऽवा० । नम ऊर्ध्वायै० ।
 नमोऽधरायै ॥ नमो ब्रह्मणे नमोस्त्वग्रये इत्यादि० । ओं नमो देवेभ्य
 इत्यादि ॥ नमो धर्म निधानायेत्यादि ॥

अथाग्निं परिषिञ्चामि ३ । “ नात्र परिस्तरणं ” विभूरसीत्यनु-
 वाकेनाग्निमुपस्थाय । (धिष्ण्यानामङ्गिरसामग्निगणानां चार्षम् ।)
 विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः श्वात्रोसि प्रचेतास्तुथो-
 सि विश्ववेदा उशिगसि कविरङ्गारिरसि बम्बारिरवस्युरसि दुव-
 स्वाञ्शुन्ध्युरसि मार्जालीयः सम्राळसि कृशानुः परिषद्यास्याः

स्तव्यो नभोसि प्रतक्का संमृष्टोसि हव्यसूदन ऋतधामासि स्व-
ज्योतिः समुद्रोसि विश्वव्यचा अजोस्येकपादहिरसि बुध्न्यः क-
व्योसि कव्यवाहनो रौद्रेणानीकेन पाहि माग्ने पिप्रीहि माग्ने
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । (तत उपाविश्य) । एधोसीति
समिध आदधाति । विहव्यस्याङ्गिरसस्यार्षम् ॥ एधोस्येधिषीमहि ।
“इति प्रथमां” । समिदसि समिधिषीमहि “इति द्वितीयां” ॥
इदमहमग्नौ समिधमभ्यादधाम्यग्ने सर्वव्रतो भवामि “इति तृ-
तीयां” ॥ इदमहमग्नौ समिधमाहार्षं बृहति जातवेदसि स मे
श्रद्धां च मेधां च दार्धं चायुर्जातवेदाः प्रयच्छतु “इति चतुर्थीम्”
तेजोसीत्यग्निमनुमन्नयते ॥ तेजोसि तेजो मयि धेहीत्यात्मानं हृद-
यदेशे । शेषेणोपतिष्ठते ॥ विहव्यस्याङ्गिरसस्य । अपो अद्यानु-
चारिषं रसेन समगन्महि । पयस्वानग्ने आगमन्तम्मा संसृज
वर्चसा । सं माग्ने वर्चसा सृज प्रजया च धनेन च । विद्युर्मे
अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सहर्षिभिः इत्युपस्थानम् ॥ तत उप-

विश्य ॥ ततः प्रातः प्रागुदयाद्वादश चतुर्विंशतिं षट्त्रिंशतम-
 ष्टचत्वारिंशतं वा वर्षाणि यो ब्रह्मचर्यं चरति मलजुरबलः कृशः
 सर्वं स विन्दते स्नात्वा, यत्किञ्चिन्मनसेच्छति, एतेनैव धर्मेण
 साध्वधीते । अग्निं विमुच्य ३ । नमामि । “इत्यग्नीन्धनम्” ॥
 इत्युपायनम् ॥ १० ॥

→ अथ त्रैविद्यकम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ॥
 आदौ पञ्च० । उत्तरतः सं० ॥ नास्त निर्वपणम् । पृश्न्याः पयो-
 सि० । आज्यदर्शनम् । आत्मनो० छन्दोभ्यः । त्रैविद्यकाय इदमा-
 ज्यमर्पयामि नमः ॥ आज्यभागान्तं हुत्वा । [त्रैविद्यकम् आचा-
 र्यस्य विधिर्यो वेदमधीते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चांहोमुग्भिः समिधो-
 भ्याद्ध्यादुक्तं व्रतोपायन-विमोचनम् ॥ वसनं मेखलां चर्म दण्डं
 समिधमेवच । व्रतालम्भं प्रधानं च कुर्यात्सर्वव्रतेष्वपि ॥ यद्यस्य
 विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला । यो दण्डो यच्च वसन तत्त-
 त्सर्वव्रतेष्वपि] ॥ रेवतीस्त्वा० । इयं दुरुक्तात्० । मित्रस्य चक्षुः० ।

सुश्रवः० । " इति ब्रह्मनमेवलाजिनदण्डमञ्जानावर्तयेत् " ॥ यद्देवा
 देवहेळनमिति अंहोऽगुग्निमस्तिष्ठन्तं समिदाधानं कारयित्वा अग्ने-
 ब्रतपते इत्युपस्थापयति निचाङ्कुणस्य ॥ यद्देवा देवहेळनं देवा-
 सश्चक्रमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । १
 यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो
 विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । २। यदि जाग्रदादि स्वप्न एनांसि चक्रमा वयम् ।
 सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । ३। अथ ब्रतमालभे यजूषि
 विहव्यस्याङ्गिरसस्य । तथाच तल्लयं सूत्रम्-पाणी प्रक्षाल्य दक्षिण-
 तोऽग्नेस्तिष्ठन् ब्रूयात् इति ॥ उपस्थानम् । अग्ने ब्रतपते ब्रतमालभे
 तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यासम् । १। वायो ब्रतपते ब्रतमालभे
 तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यासम् । २। सूर्यब्रतपते ब्रतमालभे तत्ते
 प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यासम् । ३। इत्यालभ्य ॥ चतुर्गृहीतेना-
 ज्यप्रधानम् । तेजोसि० ॥ ये क्रौ च उमा० । छन्दोभ्यः स्वाहा ।
 त्रैविद्यकाय स्वाहा ॥ " पश्चादग्नेर्दग्नेषु आसीनं कृतपादोपसंग्र-

हणं गुरुः प्रणवं व्याहृतीश्चाध्यापयति । अधीहि भोः सावित्री-
 त्रिजपपूर्वास्त्रैविद्यकव्रतमन्त्रान्मे भवाननुब्रवीतु ॥ ॐ भूर्भुवःस्व-
 स्त० ३ ॥ इषे त्वोर्जेत्वेति त्रीननुवाकान् । इषे त्वोर्जे त्वा वायवः
 स्थोपायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे आप्या-
 यध्वमध्न्या देवभागं प्रजावतीरनमीवा अयद्दमाः मा वस्तेन
 ईशत माघशंसः परि वो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ
 स्यात बह्नीर्यजमानस्य पशून्पाहि यजमानस्य पशुपा असि । १।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
 गोषदसि प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टारातिः प्रेयमगाद्विषणा बर्हिरच्छ
 मनुना कृता स्वधया वितष्टा उर्वन्नरिक्तं वीहीन्द्रस्य परिषूतमसि
 माधो मोपरि परुस्त ऋद्ध्या स मा च्छेत्ता ते मारिषत् देवबर्हिः
 शतवल्शं विरोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम अदित्या रास्त्रासी-
 न्द्राण्याः सन्नहनं पूषा ते ग्रन्थि ग्रन्थात् स ते मा स्थादिन्द्रस्य त्वा
 बाहुभ्यामुद्यच्छे बृहस्पते स्त्वा मूर्धा हरामि देवङ्गममसि तदाहरन्ति

कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिंरासदे ।२। वसोः पवित्रमसि
 शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमयद्मा वः प्रजया संसृजामि
 रायस्पोषेण बह्वला भवन्तीः । मधुमद्घृतवत्पिन्वमाना जीवा
 जीवन्तीरुप वः सदेम मातरिश्वनो घर्मोसि द्यौरसि पृथिव्यसि
 विश्वधायाः परेण धाम्नाहुतासि माहाः सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः
 सा विश्वधायाः हुतस्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
 द्यावापृथिवीभ्यां सम्पृच्यध्वमृतावरी ऊर्भिणा मधुमत्तमा मन्द्रा
 धनस्य सातयः इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनश्म्यदस्तमसि विष्ण-
 वे विष्णो हव्यं रक्षस्वापो जागृत ।३। यजुर्वेदो भवान् ॥ अग्निमीळे
 पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्, होतारं रत्नधातमम् ॥ अग्निः
 पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत, स देवानिह वक्ष्यति ॥ अग्निना
 रयिमश्रवत्पोषमेव दिवे दिवे, यशसं वीरवत्तमम् ॥ अग्नेयं यज्ञ-
 मध्वरं विश्वतः परिभूरसि, स इद्देवेषु गच्छति ॥ अग्निर्होता
 कविक्रतुः सत्यश्चित्तश्रवस्तमः, देवो देवेभिरागमत ॥ यदङ्ग दाशुषे

१२

६२

उपनयनविधौ ।

त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि, तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥ उप त्वाग्ने दिवे दिवे
 दोषावस्तर्धिया वयम्, नमो भरन्त एमसि ॥ राजन्तमध्वराणां
 गोपामृतस्य दीदिविम्, वर्धमानं स्वे दमे ॥ स नः पितेव सूनवेग्ने
 सूपायनो भव, सचस्वा नः स्वस्तये ॥ “ इत्यृक्संहिताद्य-
 सूक्तम् ॥ ” “ ऋग्वेदो भवान् ” अग्न आयाहि वीतये० इति
 सामर्चं च वाचयित्वा ॥ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्य-
 दातये निहोता सत्सि बर्हिषि ॥ “ सामवेदो भवान् ” ।
 नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधिभ्यः
 नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते कृणोमीत्येता-
 सामेव देवतानां सार्ष्टितां सायुज्यं सामीप्यं सलोकतामाप्नोति
 य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते ॥ ३ ॥ इति परिधानीयांस्त्रिरन्वाह ॥
 तत ऋतुतिथ्यादितंत्रसमाप्तिः विमुच्य० ३ ॥ नयामि ॥ इति
 त्रैविद्यकमन्त्राः ॥ ११ ॥

अथोपाकर्म ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिषिच्य ॥

पुष्पाभा प्रकृत
 अतः १६ विपुला

चातुष्कोष्ठैः स्तरैःपरिस्तीर्य । (उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं
समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ पूर्वापरावुद-
गग्रौ प्रागग्रौ दक्षिणोत्तरौ । चातुष्कोष्ठाः स्तरा ज्ञेयाः पित्र्ये
दक्षिणपश्चिमौ ॥) पृश्न्याः पयोसि० । आज्यदर्शनम् ॥ आत्म-
नोवा० उपाकरणदेवताभ्य इदमाज्यमर्पयामि नमः ॥ अभ्युक्ष्य
पवित्रमग्नावभ्यादधाति सुवं प्रतिताप्य (यैःकैश्चिद्भर्त्रैः (उपया-
मरहितं) सुवं संसृज्य होमः ।) अप्वा नामासीत्यष्टौ सुवेणाज्या-
हुतीर्जुहुयात् । अप्वा नामासि तस्यास्ते जोष्ठीयं गमेयमहमि-
द्धमेधः परि मेधामृतस्य जगृभ अहं सूर्य इवाजनि स्वाहा । १ ।
रन्तिर्नामासि तस्यास्ते । २ । युक्तिर्नामासि तस्या० । ३ । योगो
नामासि तस्यास्ते जो० । ४ । युजे स्वाहा । ५ । उद्युजे स्वाहा । ६ ।
युक्त्यै स्वाहा । ७ । योगाय स्वाहा । ८ । अन्तेवासिनां योगमि-
च्छन् ॥ दधि क्रावणो० " इति त्रिर्दधि भक्षयित्वा (आत्मना दधि

१ जगृहुः इत्यपि पाठः । २ उपवेदग्रहणार्थं प्रज्ञातिशयसम्बन्धम् ॥

प्राश्यान्तेवासिनं च प्राशयित्वा) ॥ पश्चादग्नेर्दभेष्व्वासीनं कृत-
 पादोपसंग्रहणं गुरुः प्रणवं व्याहृतीश्चाध्यापयति ॥ अधीहि भोः
 सावित्रीत्रिजपपूर्वानुपाकरणव्रतमन्त्रान्मे भवाननुब्रवीतु ॥ उंभू-
 र्भुवःस्वस्तत्स० ॥३॥ इषे त्वोर्जे त्वा "इत्यनुवाकत्रयं हव्यं रक्ष-
 स्वापो जागृतेत्यन्तं पठित्वा" ॥ कस्त्वा युनक्तीति घोराणामार्षम् ॥
 कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्त्वऽस्य यज्ञस्य-
 ध्यै मह्यं सन्नत्यै अध्ययनाय अमुष्मै कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय
 त्वा व्यानाय त्वाऽपानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा
 पोषाय त्वा घोषाय त्वाऽऽराद्धोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ नमो
 ब्रह्मणे० । ३ । प्रागग्रानुदगग्रांश्च विंशतिसंख्याकानृषीन् संस्थाप-
 येत् ॥ तत ऋषिपूजनम् ॥ संव्वः सृजामि० । अश्विनोः प्राण० ।
 गार्ध्र्यै नमः । उंभूर्भुवः स्वः० ३ अद्यतावत् । अग्नेः वायोः
 सूर्यस्य ब्रह्मणः इन्द्रस्य प्रजापतेः भवस्य शर्वस्य ईशानस्य ईश्व-
 रस्य विष्णोः बृहस्पतेः यजुर्वेदस्य छन्दसां ऋषीणां वेदानां ब्राह्म-

णानां सोमानां सोमपानां आचार्याणां विंशतिऋषीणां आत्मनो०
 सुतस्य मौजीबन्धननिमित्तमर्चामहं करिष्ये उँकुरुष्व ॥ एवमेव
 षष्ठ्यासनम् ॥ अग्नये वायवे सूर्याय ब्रह्मणे इन्द्राय प्रजापतये
 भवाय शर्वाय ईशानाय ईश्वराय विष्णवे बृहस्पतये यजुर्वेदाय
 छन्दोभ्यः ऋषिभ्यः वेदेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः सोमेभ्यः सोमपेभ्यः
 आचार्येभ्यः विंशतिऋषिभ्यो युष्मान् पूजयामि उँपूजय । अग्निं
 वायुं सूर्यं ब्रह्माणं इन्द्रं प्रजापतिं भवं शर्वं ईशानं ईश्वरं विष्णुं
 बृहस्पतिं यजुर्वेदं छन्दांसि ऋषीन् वेदान् ब्राह्मणान् सोमान्
 सोमपान् आचार्यान् विंशतिऋषीन् आवाहयिष्यामि उँमावा-
 हय ॥ अवान्विकीर्य । शन्नो देवी० । लाजाश्र० । अग्नये वायवे [२०]
 विंशतिऋषिभ्यः पाद्यं नमः । पुनः शन्नो देवी० । आपः क्षीरं० ।
 अग्ने वायो सूर्यं ब्रह्मन् इन्द्रं प्रजापते भव शर्वं ईशानं ईश्वरं
 विष्णो बृहस्पते यजुर्वेदं छन्दांसि ऋषयः वेदाः ब्राह्मणाः सोमाः
 सोमपाः आचार्याः विंशतिऋषयः इदं वोऽर्घ्यं नमः । एवं गन्धपु-

१७

ष्पादि दक्षिणांतं ॥ नैवेद्यम् ॥ विमुच्य० ३ । नयामि० ॥ (अग्नेः
समीपे दक्षिणतः स्थाप्याः) इत्युपाकरणम् ॥ १२ ॥

→ अथ चातुर्होतृकम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ।
आदौ पञ्च० ॥ उत्तरतः सं० । सावित्राणि० ॥ चतुर्होतृभ्यः
छन्दोभ्यः चातुर्होतृकाय जुष्टं निर्वणामि । विष्णोर्मनसेति० ।
एवं प्रोक्षामि ॥ आज्यदर्शनम् । आज्यभागान्ते ॥ [अथातः
चातुर्होतृकं ब्रह्मचारिकल्पेन व्रतमुपैति । संवत्सरमष्टौ मासां-
श्चतुरो मासान्वा शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वाणि वा यथोक्तमुपसमा-
धाय जयप्रभृतिभिर्हुत्वा ॥ “ ब्रह्मचारिणो वसनादिमन्त्रानावर्त-
येत् ”] ॥ रेवतीस्त्वा० । इयं दुरुक्तात्० । मित्रस्य चक्षुः० । सुश्रवः
सुश्रवाः० ॥ (पूर्वेणाग्निं गोमयपिण्डे षट्पञ्चाशता दूर्भाङ्कुरैर्ब्रह्मप्रकृ-
तिं दर्भस्तम्भं संस्थाप्यार्चयेत्) ॥ संवः सृजामि० । अश्विनोः० ।
उँगायत्र्यै नमः उँभूर्भुवःस्वः० । ३ । चतुर्मुखाय विद्महे कमण्ड-
लुधराय धीमहि, तन्नो ब्रह्मा प्र० ३ अद्य तावत् । पृथिव्याः अग्नेः

ऋग्वेदस्य ब्रह्मणः छन्दसां । अन्तरिक्षस्य वायोः यजुर्वेदस्य ब्रह्मणः
 छन्दसां दिवः सूर्यस्य सामवेदस्य ब्रह्मणः छन्दसां दिशां चन्द्रमसः
 अथर्ववेदस्य ब्रह्मणः छन्दसां चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः आत्मनो० सुतस्य
 मौञ्जीबन्धननिमित्तं अर्चामहं करिष्ये उँङ्कुरुष्व ॥ एवं षष्ठ्या-
 सनम् ॥ पृथिव्यै अग्नये ऋग्वेदाय ब्रह्मणे छन्दोभ्यः । अन्तरि-
 क्षाय वायवे यजुर्वेदाय ब्रह्मणे छन्दोभ्यः । दिवे सूर्याय साम-
 वेदाय ब्रह्मणे छन्दोभ्यः । दिग्भ्यः चन्द्रमसे अथर्ववेदाय ब्रह्मणे
 छन्दोभ्यः चतुर्मुखाय ब्रह्मणे त्वां पूजयामि उँपूजय ॥ पृथिवीं
 अग्निं ऋग्वेदं ब्रह्माणं छन्दांसि । अन्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं ब्रह्माणं
 छन्दांसि । दिवं सूर्यं सामवेदं ब्रह्माणं छन्दांसि । दिशः चन्द्र-
 मसं अथर्ववेदं ब्रह्माणं छन्दांसि चतुर्मुखं ब्रह्माणं आवाहयि-
 ष्यामि उँमावाहय ॥ आवाहयामि कमलासन संस्थितं तं मुद्रां
 श्रुतीः परिवहन्तमथान्नसूत्रम् । दण्डं कमण्डलुमथो सततं वहन्तं
 ब्रह्माणमीश्वरपरं मखरक्षणार्थम् ॥ आवाहयाम्यहं देवं ब्रह्माणं

१४

६८

उपनयनविधौ ।

कमलोद्भवम् । कमण्डल्वक्षसूत्राभ्यामन्वितं हंसवाहनम् ॥ रक्त-
वर्णो० । ब्रह्मा देवानां० ॥ यवान्विकीर्य ॥ शन्नो देवी० । लाजाश्व० ।
पृथिव्यै० इत्यादि चतुर्मुखाय ब्रह्मणे पाद्यं नमः । (पुनः) शन्नो
देवी० । आपः क्षीरं० । पृथिवि अग्ने ऋग्वेद ब्रह्मन् छन्दांसि ।
अन्तरिक्ष वायो यजुर्वेद ब्रह्मन् छन्दांसि । द्यौः सूर्य सामवेद
ब्रह्मन् छन्दांसि । दिशः चन्द्रमः अथर्ववेद ब्रह्मन् छन्दांसि चतु-
र्मुख ब्रह्मन् इदं वोऽर्घ्यं नमः । एवं गन्धपुष्पादि नैवेद्यान्तम् ॥
[हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः समिधोऽभ्यादध्यात्] ॥ हिरण्य-
वर्णाः शुचयः० । १ । यासां देवा० । २ । यासां राजा० । ३ ।
शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे मधु-
श्च्युतः शुचयोऽयाः पावकास्ता न आपः शंस्योना भवन्तु ॥ ४ ॥
“ पाणी प्रक्षाल्य ” ॥ अग्ने व्रतपते इत्युपस्थापयति ॥ अग्ने व्रतपते
व्रतमालभे तत्ते प्रब्रवीमि तच्छ्रेयं तेनर्घ्यासम् । १ । वायो व्रत-
पते० । २ । सूर्य व्रतपते० । ३ । ब्राह्मणा व्रतपतयो व्रतमालभे

तद्वः प्रब्रवीमि० । ४ । अथ व्रतहोमान् (वक्ष्यामः) ॥ (प्रधाना-
नि स्थालीपाकस्य, चतुर्गृहीतैश्चतुर्होतृभिराज्येन तेजस्कामो, याव-
केन पशुकामोऽन्नाद्येन वीर्यकामः पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा,
ब्रह्मवर्चसकामो मनसैकैकं हुतमनुमन्त्रयते) चित्तिः सृगिति
सप्त प्रधानाहुतीर्जुहुयात् । चतुर्होतृणामार्षम् । (तेजोसि०) चित्तिः
स्रुकचित्तमाज्यं वाग्वेदिराधीतं बर्हिः केतो अग्निर्विज्ञातमग्निद्वाच-
स्पतिर्होता मन उपवक्ता प्राणो हविः सामाध्वर्युरिन्द्रं गच्छ,
स्वाहा । १ । मनसा, चित्तिः सृगित्यनुमन्त्रयते ॥ पृथिवी
होता द्यौरध्वर्युस्त्वष्टाग्निन् मित्र उपवक्ता वाचस्पते वाचो वीर्येण
सम्भृततमेनायक्ष्यसे यज्ञपतये वार्यमास्वस्करो वाचस्पतिः सोमं
पिबतु जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः
शुक्रस्य पुरोगाः श्रातास्त इन्द्र सोम वातापे हवनयुतः, स्वाहा
२ । मनसा, “ पृथिवी होता ” ॥ अग्निर्होताश्विनाध्वर्यु रद्वोग्नि-
दूबृहस्पतिरुपवक्ता वाचस्पते हृद्विधेनामन्वाचस्पतिः सोममपादा-

100

१००

उपनयनविधौ ।

स्मासु नृम्णं धाः स्वाहा सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः श्रातास्तं इन्द्र सोम वानापे हवनश्रुतः स्वाहा । ३ ।
मनसा, “अग्निर्होता” ॥ वाग्घोता वातोध्वर्युर्दीक्षा पत्न्यापो-
भिगरो मनो हविस्तपसि जुहोमि वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाऽ-
च्छिद्रया जिह्वा दिवि देवा मृधद्वोत्रा भैरयस्व स्वाहा । ४ । मनसा,
“वाग्घोता” ॥ महाहविर्होता सत्यहविरध्वर्युरचित्तपाजा अग्निद-
चित्तमना उपवक्ता नाधृष्यश्चाप्रतिधृष्यश्चाभिगरा अयास्य उद्गाता
वाचस्पते विधे नामन्विधेम ते नाम विधेस्त्वमस्माकं नाम मा
देवानां तन्तुश्छेदि मा मनुष्याणां स्वाहा । ५ । मनसा “महाहविः” ।
छन्दोभ्यः स्वाहा । ६ । मनसा छन्दोभ्यः । चातुर्होतृकाय स्वाहा
७ । मनसा चातुः ॥ यद्वेदव्रतं तदत्र व्रतं, पञ्च विकाराननुक-
मिष्यामः ॥ ब्रह्मचारी बाढमिति प्रत्याह ॥ ब्रह्मचार्यसि, अपो-
शान, कर्म कुरु, दिवा मा सुष्वप्सीः, वाचं यच्छ, न चतुर्भिः

१ वृधदित्यपि पाठः । २ स्वाप्सीः ।

सहासीथाः, न चतुर्णां समक्षं भुञ्जीथाः, न चतुर्भिः सह भुञ्जीथाः,
 एकतमो वा भुञ्जीथाः ॥ “पश्चादग्नेर्दग्नेषु० । अधीहि भोः सावि-
 त्रीत्रिजपपूर्वाश्चातुर्होतृकव्रतमन्त्रान्मे भवाननुव्रवीतु” ॥ ॐ भूर्भुवः
 स्वस्तत्सवितुः० । चित्तिः स्रुगितिवाचयति ॥ चित्तिः सुक्० । १।
 पृथिवी होता० । २। अग्निर्होता० । ३। वाग्द्योता० । ४। महाह-
 वि० । ५। इति अनुवाकं वाचयित्वा, नमो ब्रह्मणे० “इति त्रिर्वा-
 चयेत्” ॥ ऋतुतिथ्यादितन्त्रसमाप्तिः ॥ विमुच्य० । नयामि ॥
 इति चातुर्होतृकम् ॥ १३ ॥

एवमेवापवर्गे वास आचार्याय ददाति वरं दक्षिणत आसी-
 नाय ॥ अथापवर्गः । अग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिषिच्य । आदौ
 पञ्च० । उत्तरतः सावित्राणि० चतुर्होतृभ्यः, छन्दोभ्यः, अपवर्गे
 चातुर्होतृकाय जुष्टं निर्वपामि । विष्णोर्म० ॥ एवं प्रोक्षामि ।
 आज्यदर्शनम् ॥ आज्यभागान्ते । रेवतीस्त्वा “इत्यादि वसना-
 दीननुमन्त्रयेत् । रेवतीस्त्वा० । इयं दुरु० । मित्रस्य चतुः० ।

107

१०२

उपनयनविधौ ।

सुश्रवः० ।” चित्तिः स्रुगिति सप्तप्रधानाहुतीर्जुहुयात् तेजोसि० ।
चित्तिः स्रुक् । १ । (मनसा) चित्तिः० ॥ पृथिवी होता । २ । (मनसा)
पृथिवी० ॥ अग्निर्होता । ३ । (मनसा) अग्निर्होता० ॥ वाग्घोता
४ । (मनसा) वाग्घोता० ॥ महाहवि । ५ । (मनसा) महाहवि० ॥
छन्दोभ्यः स्वाहा । ६ । (मनसा) छन्दोभ्यः० ॥ अपवर्गं चातुर्हो-
तृकाय स्वाहा । ७ । (मनसा) अपवर्गं चातु० ॥ प्रधानानन्तरं
समिदाधानम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः । १ । यासां देवा । २ ।
यासां राजा । ३ । शिवेनमा० । ४ । अग्ने व्रतपते “इत्युपस्थाय
व्रतं विमुञ्चेत् ।” अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तत्ते प्रब्रू-
मस्तन्नो गोपाय । १ । एवं वायो० । २ । सूर्य० । ३ । ब्रह्मणा
व्रतपतयो व्रतमचारिषं तदशकं तद्वः प्रब्रूमस्तन्नो गोपाय ॥४॥
(इहाग्न्यादीनां क्रमः समान एव ॥) तर्त ऋतुतिथ्यादितन्त्र-
समाप्तिः । विमुच्य । नयामि । नात्र व्रतादेशः । न चतुर्होतृ-
मन्त्रोपदेशः । इति चातुर्होतृकापवर्गः ॥ १४ ॥

चातुर्होतृकापवर्गादनन्तरमारण्यव्रतानि तानि चरितानि [व्रत-
शिक्षादौ] ॥

→ अथ प्रवर्ग्यव्रतम् । अथात्र व्रतविधिः । (सर्वत्र रहस्य-
मन्त्रप्रयोगे प्रपत्तिं मार्जनं चोर्ध्वं वेदव्रतादविच्छिन्नं प्रवर्ग्यव्रतं
चरिष्यंस्त्रीणि वर्षाणि द्विसंवत्सरं वापराह्णेऽधिवृत्तसूर्ये ग्रामस्या-
सन्निकाशे उदकान्तेऽग्निं प्रज्वाल्य तत्रादौ पूर्वेद्युःकर्म तस्मिन्नग्नौ
परिसमुह्य पर्युह्य । नमो वाचे इति प्रावर्ग्यिकीं पूर्वां शान्तिं
पठेत् ॥) पुनरग्निं परिसमुह्य पर्युह्य । शुक्रियं रुद्रस्य । 'नमो
वाचे नमो वाचस्पतये या वागुदिता या चानुदिता तस्यै वाचे
नमः, नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रविद्भ्यो मा मासृषयो मन्त्रकृतो
मन्त्रविदः परादुर्देवीं वाचमुद्यासं शिवामजसां जुष्टां देवेभ्यः
स्वधावतीं पितृभ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यः तं मा देवा अवन्तु
शोभायै पितरोऽनुमदन्तु सुचक्षा अहमक्षिभ्यां सुवर्चा मुखेन

सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्, ओं भूर्भुवःस्वः, प्राच्या त्वा दिशा अग्नि-
 ना देवतया गायत्रेण च्छन्दसा वसन्तसृतुं प्रविशामि । दक्षि-
 ण्या त्वा दिशा इन्द्रेण देवतया त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ग्रीष्मसृतुं
 प्रविशामि । प्रतीच्या त्वा दिशा सवित्रा देवतया जागतेन
 वृन्दसा वर्षान्नृतुं प्रविशामि । उदीच्या त्वा दिशा मित्रावरु-
 णाभ्यां देवतयाऽऽनुष्टुभेन च्छन्दसा शरदसृतुं प्रविशामि । ऊर्ध्व-
 वा त्वा दिशा बृहस्पतिना देवतया पंक्तिं च्छन्दसा हेमन्तसृतुं
 प्रविशामि । अनया त्वा दिशा प्रजापतिना देवतया अनाग्नेन
 च्छन्दसा शिशिरसृतुं प्रविशामि ॥ गायत्रीं च्छन्दः प्रविशामि,
 त्रिष्टुभं च्छन्दः प्रविशामि, जगतीं च्छन्दः प्रविशामि, अनु-
 ष्टुभं च्छन्दः प्रविशामि, पंक्तिं च्छन्दः प्रविशामि, अतिच्छन्दसं
 च्छन्दः प्रविशामि । च्छन्दांसि प्रविशामि । तानि नः पारयन्तु
 तानि नोऽवन्तु तानि स ऋच्छतु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टमः ॥

१ अधरया ।

आपो अस्मान्प्रविशन्त्वापो अस्मासु जागृत आयुर्विश्वायुर्विश्व-
 मायुर्व्यश्रवै सर्वमायुर्व्यश्रवै , दिव्यो गन्धर्वो भुवनस्य यस्पति-
 रेकाव्यो मनसा विह्वीज्यः , तन्त्वा यामि ब्रह्मणा देव दैव्य-
 न्नमस्ते अस्तु दिवि ते सधस्थम् , दिविपृष्ठो यजत सूर्यत्वग-
 वयातो हरसो दिव्यस्य एकाव्यो मनुष्यः सुशेवः , मृळाद्गन्धर्वो
 भुवनस्य यस्पतिरनवद्याभिः समजग्माभिरप्सरःस्वपि गन्धर्व आ-
 सीत् समुद्र आसां सदनं व आहुस्ततः सध्या च परा च चर-
 न्त्यश्रिये दिद्युन्नक्षत्रिये याः , विश्वावसुं गन्धर्वं ससध्रे ताभ्यो नमो
 अस्तु ता नो मृळयन्तु ता नः शर्म यच्छन्तु ता यं द्विष्मो यश्च
 नो द्वेष्टि तमासां जम्भे दध्मः , आहुस्ते भग चतुषी ताभ्यां
 विपश्य मामभि यदेतत्सारघं मधु तेन रूपमनजिम ते तेन
 रूपमनग्धि मे , देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्यां देवानां क्रतुभिर्देवाभ्यञ्जनेरभ्यञ्जे भगवन्नामासि , तस्य
 तं मृळयन्तु ता नः शर्म यच्छन्तु ता यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमासां जम्भे दध्मः , आहुस्ते भग चतुषी ताभ्यां विपश्य मामभि यदेतत्सारघं मधु तेन रूपमनजिम ते तेन रूपमनग्धि मे , देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां देवानां क्रतुभिर्देवाभ्यञ्जनेरभ्यञ्जे भगवन्नामासि , तस्य

त्सूर्येऽन्यद्ग्रा अन्यद्भगवान्भूयासम् , ऐळोसि चतुरासि श्रोत्रम-
 सि पुरन्धिर्नाम वागासि येन शतक्रतुर्भागमुपजुहे तेन त्वोपह्वये
 भग, तद्वान्नरा सनयेदं स उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्,
 दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वाणो वामश्वस्य शीष्णां सुमतिमवोचत्,
 अग्निरीशो वसव्यस्याग्निर्महः सौभगस्य तान्यस्मभ्यं रासति ॥ इति
 प्रावर्गिकी पूर्वा शान्तिः ॥ उद्वयन्तमित्युपस्थानम् । उद्वयन्त-
 मसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवता सूर्यमंगन्म
 ज्योतिरुत्तमम् ॥ “ उष्णीषं त्विरावर्तं वेष्टयित्वा ” शुक्रियं रुद्रस्य ।
 आयुर्दा आयुर्मे देहि आयुषे नः पुनर्देहि, प्राणदाः प्राणं मे
 देहि आयुषे नः पुनर्देहि, व्यानदा व्यानं मे देहि आयुषे नः
 पुनर्देहि, अपानदा अपानं मे देहि आयुषे नः पुनर्देहि, चक्षुर्दा
 चक्षुर्मे देहि आयुषे नः पुनर्देहि, श्रोत्रदाः श्रोत्रं मे देहि आयुषे
 नः पुनर्देहि, वर्चोदा वर्चो मे देहि आयुषे नः पुनर्देहि ।

“ एतानि सप्त यजूंषि । (सप्तानामपि आयुषे नः पुनर्देहि इति साधारणोऽनुषङ्गः) ॥ ” नमो रुद्राय दिविषदे यस्य वर्षमिषवस्तस्मै नमस्ते नमः समरे स मा मा हिंसीः । नमो रुद्रायाऽन्तरिक्षसदे यस्य वात इषवस्तस्मै नमस्ते नमः समरे स मा मा हिंसीः । नमो रुद्राय पृथिवीषदे यस्यान्नमिषवस्तस्मै नमस्ते नमः समरे स मा मा हिंसीः ॥ ब्रह्मण उपस्तरणमसि ब्रह्मणे त्वोपस्तृणामीळायै वास्त्वसि वास्तुमद्वास्तुमान्भूयासमवास्तुः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठा मे भूयाद्प्रतिष्ठः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे । यद्ददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो धेहि जीवसे ततो नो अभयं कृधि । द्युभिरक्तुभिपरिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ पृथिवी शान्तिर-

108
 न्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शा-
 न्तिर्वनस्पतयः शान्तिस्त्वयाहं शान्त्या सर्वशान्त्या मह्यं द्विपदे
 चतुष्पदे शान्तिं करोमि शान्तिर्नो अस्तु शान्तिरसि शान्तिः
 शान्तिः शान्तिः । या वागुदिता या चानुदिता शिवा नः शन्तमा
 भव सुमृळीका सरस्वति मा ते व्योम सन्दृशे । मित्रस्य त्वा
 चक्षुषा प्रेक्षे मित्रस्य त्वा चक्षुषान्वीक्षे, सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे
 सूर्यस्य त्वा चक्षुषाभिवीक्षे । मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य
 सानसि द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् । मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य
 सानसि सत्यं चित्रश्रवस्तमम् ॥ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न
 ऊर्जे दधातन, महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य
 भाजयतेह नः, उशतीरिव मातरः । तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य
 क्षयाय जिन्वथ, आपो जनयथा च नः ॥ आपः पृणीत भेषजं
 वरुथं तन्वो मम, ज्योक्च सूर्यं दृशे । शन्नो देवीरभिष्टय आपो
 भवन्तु पीतये, शंय्योरभिस्रवन्तु नः । शन्नो मित्रः शं वरुणः

शन्नो भवत्वर्ग्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुहक्रमः ॥
 शन्नो मित्रः शं बरुणः शन्नो अस्त्वर्ग्यमा । शन्न इन्द्रश्चाग्निश्च शन्नो
 विष्णुरुहक्रमः ॥ त्वमू षु वाजिनं देवजुतं सहोवानन्तरुतारं रथा-
 नाम् । अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्यमिहाह्वयेम ॥ कया
 नाश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा, कया शचिष्ठया वृता । कस्त्वा
 सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः, दृढा चिदारुजे वसु । अभीषुणः
 सखीनामविता जरितृणाम्, शतं भवास्यूतिभिः । “शुक्रियं रुद्रस्य ।”
 य उदगात्पुरस्तान्महतो अर्णवाद्भिभ्राजमानः सरिरस्य मध्ये । स
 मासृषभो रोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु । यद्ब्रह्मावा-
 दिष्म तन्मा मा हिंसीत्सूर्याय विभ्राजाय वै नमो नमः ॥ इति
 प्रावर्ग्यकी उत्तरा शान्तिः ॥ अग्निं परिषिञ्चामि ३ । विभूरसी-
 त्यादि अनुवाकेनोपस्थाय-एधोसीति समिधामाधानम् । तेजोसी-
 त्याग्निमनुमन्नयते । आपोअद्येत्युपस्थानम् । ततः प्रातः प्रागुद-
 यादित्यादि ॥ इत्यग्नीन्धनम् ॥ नमो वाचे० । “इति पूर्वा शान्तिं

पठित्वा ।" उष्णीषं निवार्य । इयं कन्या, अयं वत्सः, अयमा-
दित्यः, इदं क्षीरौदनम् । आयुर्दा० इत्युत्तरां शान्तिं पठेत् ॥
विमुच्य० । इति पूर्वद्युःकर्म ॥ २ ॥

(कैश्चिद्दिनद्वयव्यापि यज्ञोपवीतसंस्कारकर्म क्रियते । तत्रायं विधिः,
प्रथमदिने कलशे प्रधानानि सर्वाणि दत्त्वा, पूजां च पूर्वनिर्दिष्टा-
मखिलां विधाय चातुर्होतृकापवर्गान्तं कर्म निर्वर्त्य प्रवर्ग्यव्रतस्य
पूर्वद्युः कर्म कृत्वाग्निं विमुच्य, परिसमुह्य पर्युच्य (६) च, पृथगग्नौ
वैश्वदेवादि कुर्यात् ॥ गुडादिना क्षेत्रेशबलिः ॥ सव्यञ्जनमन्नादि
च सङ्कल्पनीयमेव । सूर्याचन्द्रमसौ तथैव स्थाप्यौ ॥ अग्निरपि
ज्वलित एव स्थाप्यः । न विसर्जनीयः । मण्डलं द्वितीयदिने
कर्तव्यम् ॥ अथ द्वितीयदिने पुनरपि गन्धपुष्पादिना सङ्क्षिप्तां
कलशार्चां सूर्यसोमार्चां ऋषिपूजां ब्रह्मपूजां च धूपदीपादिसंकल्प

१ यस्मिन्नग्नौ उपनयनहोमः कृतस्तं स्नानं यावद्धारयेत्, तस्मिन्नेव त्रैविद्यकादयो
व्रतहोमाः, तमेव सायं प्रातरिन्धीतेति हि गृह्यकाराः ।

पूर्विकां विधाय विहितस्नानसन्ध्योपासनाय ब्रह्मचारिणे रेवती-
 स्त्वेत्यादिना वसनादि हत्वाभिवादनं च तं कारयित्वा पुनरपि
 पात्रंतिलाक्षतैर्मिश्रमित्यारभ्य निर्दग्धरक्षोऽग्निं परिसमुह्य ॥ ६ ॥
 इत्यादिना प्रवर्ग्यव्रतमारभेत ॥ [अभिवादनं च यथा-पादावुप-
 संगृह्य अभिवाद्ये देवशर्माहं भोः- आयुष्मान्भव सौम्य देवश-
 र्म ३ न्] ॥) पुनरग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिषिष्य । आदौ
 पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्णे० सुचं पूरयित्वा सावित्रादिना यथा
 दैवतं निर्वपतीत्यन्तम् ॥ नमो वाचे० । सावित्राणि० । ब्रह्मणे,
 प्रजापतये, घर्माय सम्राजे, सूर्याय विभ्राजे, देवेभ्यो घर्मपेभ्यः,
 पितृभ्यो घर्मपेभ्यः, छन्दोभ्यः प्रवर्ग्यव्रताय ऽ जुष्टं निर्वपामि ॥
 आयुर्दा० । विष्णोर्मनसेति० । सावित्रादिना यथा दैवतं प्रोक्षती-
 त्यन्तम् । नमो वाचे० । सावित्राणि० । ब्रह्मणे० । ऽ जुष्टं प्रोक्षामि ।
 आयुर्दा० । आज्यदर्शनं० आत्मनो० ब्रह्मणे० ऽ । आज्यभागान्ते ।
 रेवतीस्त्वा० इत्यादिना वसनादीननुमन्त्रयेत् रेवतीस्त्वा० इयन्दुरु०

112

११२

उपनयनत्रिधौ ।

मित्रस्य० सुश्रवः० ॥ नमो वाचे० । ततः समिदाधानम् । पृथिवी
 समित्तामग्निः समिन्धे तामहं समिन्धे सा मा समिद्धा सुषमिद्धा
 तेजसा वर्चसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन समिन्ध्यात् ॥ १ ॥ अन्तरिक्षं
 समित्तां वायुः समिन्धे ता० ॥ २ ॥ द्यौः समित्तां सूर्यः समि-
 न्धे० ॥ ३ ॥ पाणी प्रक्षाल्य उपस्थानम् । अग्ने व्रतपते सम्प्राळसि
 व्रतपा असि व्रतभृदसि व्रतपतिरसि व्रतमालभे तत्ते प्रव्रवीमि
 तच्छकेयं तेनर्ध्यासम् ॥ १ ॥ वायो व्रतपते० ॥ २ ॥ सूर्य व्रतप-
 ते० ॥ ३ ॥ "उदुत्यमिति दशर्चेन प्रथमेन प्रतीकानुवाकेन सुवेण
 प्रत्यृचमाज्यं जुहुयात् ।" उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः,
 दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥ इमम् षु त्वमस्मभ्यं सनिं गायत्रं
 नवीयांसम्, अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥ २ ॥ समिन्द्र नो मनसा नेषि
 गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति
 स देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ३ ॥ सं वर्चसा पयसा सन्त-

कठजय
 २०/१०
 ११/२

१ प्रवोचात् इत्यपि पाठः ।

नूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनु
 नो मार्षु नन्वो यद्विलिष्टम् ॥ ४ ॥ अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि
 प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी
 आनतन्थ ॥ ५ ॥ या वाङ्मशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती, तथा यज्ञं
 मिमिक्षतम् ॥ ६ ॥ धाता दधातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः ।
 स नः पूर्णेन वावनत् ॥ ७ ॥ धाता प्रजानामुत्त राये ईशिषे धातेदं
 विश्वं भुवनं जजान । सन्दाशुषे किरति भूरि वामं वयं स्याम
 पतयो रयीणाम् ॥ ८ ॥ त्रयस्त्रिंशत्तन्वो यान्वितन्वत इमं यज्ञं
 स्वधया ये ददन्ते । तेषां छिद्रं प्रतिदध्मो यदत्र स्वाहाऽयं यज्ञो
 अप्येतु देवान् ॥ ९ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्,
 समूढमस्य पांसुरे ॥ १० ॥ (उक्तं स्थालीपाकस्य व्रतहोमः ।)
 ब्रह्मणे स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, धर्माय सम्राजे स्वाहा, सूर्याय
 त्रिभ्राजे स्वाहा, देवेभ्यो धर्मपेभ्यः स्वाहा, पितृभ्यो धर्मपेभ्यः स्वाहा,
 छन्दोभ्यः स्वाहा, प्रवर्ग्यव्रताय स्वाहा, ॥ “पश्चादग्नेर्दग्नेष्वसीनि

कृतपादोपसंग्रहणं सावित्रीत्रिजपपूर्वं शुक्रियं प्रथमानुवाकमध्या-
 प्यानुशास्ति ॥ अधीहि भोः सावित्री त्रिजपपूर्वान्प्रवर्ग्यव्रतम-
 न्त्रान्मे भवाननुब्रवीतु । ” उ० भूर्भुवःस्वस्तत्स० ३ । शुक्रियं रुद्रस्य ।
 युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 विहोत्रादधे वायुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥
 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा-
 ददे नारीःस्थ ॥ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे उपप्रयन्तु
 मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूनभवा सचा । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्रदेव्य-
 तु सूनृता, अच्छावीरन्नर्यम्पंक्तिराधसन्देवा यज्ञं नयन्तु नः ।
 देवी द्यावापृथिवी देवयजनेनुमीमांसाथामृतस्यर्ध्यासमद्य मखस्य
 शिरो मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णै ॥ १ ॥ एवं । इयत्यग्र-
 आसीर्ऋतस्यर्ध्यासमद्य म० ॥ २ ॥ देवीवम्पिप्रयोस्य भूतस्य प्रथ-
 मजार्ऋतस्यर्ध्यासमद्य० ॥ ३ ॥ इन्द्रस्योजोस्यृतस्यर्ध्यासमद्य० । ४ ।

प्रजापनेस्तनूरस्यृतस्यर्ध्यासमद्य० ॥ ५ ॥ मधु त्वा मधुना करोतु
यज्ञस्य पदे स्थः, गायत्रोसि त्रैष्टुभोसि जागतोसि मखोसि मखस्य
रास्नासि सूर्यस्य हरसाश्राय विष्णोनिष्पदसि प्राजापत्यं देवानां
त्वा पत्नी वृष्णो अश्वस्य निष्पदा धूपयन्तु अर्चिषे त्वा शोचिषे
त्वा हरसे त्वा, मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसि धुमं
चित्रश्रवस्तमम्, देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः खङ्गुरिः सुबाहुरु-
त शक्तया । अव्यथमानाः पृथिव्यामाशा दिश आपृण उत्तिष्ठ
बृहद्भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वम् ॥ इदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रं
तेजसा ब्रह्मवर्चसेन समर्धयामि । इदमहममुमामुष्यायणममु-
ष्याः पुत्रं तेजसा ब्रह्मवर्चसेन व्यर्धयामि । इदमहममुमामुष्या-
यणममुष्याः पुत्रमोजसा वीर्येण समर्धयामि । इदमहममुमामु-
ष्यायणममुष्याः पुत्रमोजसा वीर्येण व्यर्धयामि । इदमहममु-
मामुष्याणममुष्याः पुत्रमूर्जा पशुभिः समर्धयामि । इदमहममु-

१ निष्पदोसि ।

116

११६

उपनयनविधौ ।

मामुष्यायणममुष्याः पुत्रमूर्जा पशुभिर्यर्धयामि । इदमहममु-
 मामुष्यायणममुष्याः पुत्रं तेजसा ब्रह्मवर्चसेन, ओजसा वीर्येण,
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन समर्धयामि । ऋजवे त्वा, साधवे त्वा,
 सुक्षित्यै त्वा सूर्यस्य त्वा चक्षुषान्वीक्षे, हृणतु त्वा वाक्, हृणतु
 त्वोर्क, हृणतु त्वा प्रयः, हृणतु त्वा रसः, हृणतु त्वा हविः, हृणतु
 त्वा सोमः, हृणतु त्वा यज्ञः, हृणतु त्वा ब्रह्म, हृणतु त्वा प्रजा-
 पतिः ॥ यद्वेदव्रतं तदत्र व्रतं ब्रह्मचारी बाढमिति प्रत्याह । 'पञ्च
 विकाराननुक्रमिष्यामः ।' ब्रह्मचार्यसि, अपोशान, कर्म कुरु,
 दिवा मा सुष्वप्सीः, वाचं यच्छ, मा मलवद्वाससोऽद्राक्षीः, मा
 सम्भाषयेथाः, मलवद्वाससो भवन्ति, उदक्याः सूतिकाः श्वपाका
 अशुचयोऽन्त्यावसायिन इति, न श्मशानं गच्छेः, न शवशरीरं
 पश्येः, अनातृणं शवशरीरं दृष्ट्वा त्रिरात्रमुपवसेः, मधुमांसे प्राश्या-
 लभ्य वा शरीरं पुनर्व्रतमालभेथाः, यानि हाविर्दूषणानि तानि भोज-

। हृणतु ॥ २ स्वाप्सीः ।

नदूषणानि, नोच्छिष्टं भुञ्जीथाः, नोच्छिष्टमन्यसौ दद्याः मा गुरु
 भुञ्जीथाः व्याधितविषयमेतत् । येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत्, कामं गुरु-
 च्छिष्टमश्रीयादिति ह्याचार्याः । न नक्तं भुञ्जीथाः, उपज्वाल्य
 वा भुञ्जीथाः, न मृन्मये भुञ्जीथाः, न प्रतिसन्दध्या इत्येके ।
 स्थानासनं पर्वान्तेषूपवासः, वाग्यमनं च, किञ्चिदप्रयतं दृष्ट्वा प्राणा-
 यामैः स शुद्ध्यति, सन्दर्शने त्रयः कार्याः संब्याहृत्य तु सप्त,
 समासाद्य तु द्वादश, सर्वत्र ज्योतिर्दर्शनमुदकोपस्पर्शनम्, सूर्या-
 चन्द्रमसौ गौरग्निब्राह्मण इत्येतानि पञ्च ज्योतीर्ष्येतेषामेकेनापि
 शुद्ध्यति, अबद्धं मनो दरिद्रं चतुः, सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीप्ते
 मा मा हिंसीरिति, सूर्यं दिवाग्निं रात्रौ रेतसि स्कन्ने पुनर्मांमैत्विन्द्रि-
 यमिति जपेत् ॥ ॐ पुनर्मांमैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः । पुनर्ब्राह्म-
 णमैतु मां पुनर्द्रविणमैतु मा ॥ यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कन्यदोष-
 धीरद्यं सरद्यदपः, तदहं पुनराददे ॥ यन्मे रेतः प्रसिच्यते यन्म

आजायते पुनः । यद्वा मे प्रतितिष्ठति तेन माममृतं कुरु तेन
सुप्रजसं कुरु ॥ नमो ब्रह्मणे "इति त्रिः पठेत् ।" आयुर्दा० ।
ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः ॥ विमुच्य, ३ । नयामि ॥ इति प्रवर्ग्य-
व्रतम् ॥ १५ ॥

→ अथापवर्गे प्रवर्ग्यव्रतम् ॥ आदौ पूर्वद्युः कर्म । अग्निं परि-
समुह्य पर्युक्ष्य ॥ नमो वाचे० । उद्वयन्तमित्याद्रित्यमुपस्थाय ।
उष्णीषं त्रिरावर्तं वेष्टयित्वा । आयुर्दा० । परिषिञ्चामि ३ । विभू-
रसि० इत्यनुवाकेनोपस्थाय । एधोसीति समिदाधानं । तेजोसी-
त्यग्निमनुमन्नयते । अपो अद्यैत्युपस्थानम् । ततः प्रातः प्रागुदया-
दित्यादिसर्वम् साध्वधीत इत्यन्तम् ॥ नमो वाचे० । उष्णीषं
निवार्य । इयं कन्या अयं वत्सः अयं आदित्यः इदं क्षीरौदनम् ॥
आयुर्दा० । विमुच्य । इति पूर्वद्युः कर्म ॥ ६ ॥ अग्निं परिसमुह्य
पर्युक्ष्य परिषिच्य । आदौ पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्य मुचं पूर-
यित्वा सावित्रादिना यथार्दवतं निर्वपतीत्यन्तं । नमो वाचे० ।

सावित्राणि० । ब्रह्मणे, प्रजापतये, घर्माय सम्राजे, सूर्याय विभ्राजे,
 देवेभ्यो घर्मपेभ्यः, पितृभ्यो घर्मपेभ्यः, छन्दोभ्यः, अपवर्गे प्र-
 र्ग्यव्रताय, जुष्टं निर्वपामि ॥ आयुर्दा० । विष्णोर्मनसेति० सावि-
 त्वादिना यथादैवतं प्रोक्षतीत्यन्तं । नमो वाचे० । सावित्राणि ।
 ब्र० प्र० ॥ ८ ॥ जुष्टं प्रोक्षामि । आयुर्दा० । पाल्नाणि च तूष्णीं० ।
 आज्यदर्शनमात्मनो० ब्रह्मणे ८ ॥ आज्यभागान्ते ॥ रेवतीस्त्वा० ।
 इत्यादिना वसनादीननुमन्नयेत् ॥ रेवतीस्त्वा० इयंदु० मित्तस्य०
 सुश्रवः० ॥ नमो वाचे० (“मा नो घर्म” इत्येकोनविंशतर्गिभरुत्तमेन
 प्रतीकानुवाकेन सुवेण प्रत्यृचमाज्यं जुहुयात् ॥) शुक्रियं रुद्रस्य ।
 मा नो घर्म व्यथितो चिव्यथो नो मा नः परमधामाहुतो नः ।
 मां ष्वस्मांस्तमस्यन्तराधा मा रुद्रियासो अभिकुर्वतो नः ॥ १ ॥
 मा नः ऋतुभिरीळतेभिद्विषो अस्मान्सुनीते मापराधाः । मा नो
 अग्निन्निर्ऋतिमरातिं सा नो द्यावापृथिवी हेळते हेळयेथाम् ॥ २ ॥
 अनु नो मित्वावरुणा इहावतामनुदीध्याना अभि नः सखायौ ।

आदित्यानां प्रसृतिर्हेतिरुग्रा शिवा काष्ठा हविषः परि णो
 वृणक्तु ॥ ३ ॥ विधुन्दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो
 जगार । देवस्य पश्य काव्यं महि त्वा द्यां मभार सह्यः समानः । ४ ।
 ओंभूः ॥ ५ ॥ ओंभुवः ॥ ६ ॥ ओंस्वः ॥ ७ ॥ ओंभूर्भुवःस्वः । ८ ।
 उदुत्यं जातवेदसं देवं बहन्ति केतवः, हशे विश्वाय सूर्यम् । ९ ।
 उद्वयन्तमसस्परि० ॥ १० ॥ उदु तिष्ठ स्वध्वराव नो दिव्या कृपा
 हशे च भासा । बृहता सुशुकभिरग्ने याहि सुशस्तिभिः । ११ ।
 ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य
 सनिता यदग्निभिर्वायद्भिर्विह्वयामहे ॥ १२ ॥ पुनरूर्जा निवर्तस्व
 पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यंहसः ॥ १३ ॥ सह रय्या निवर्तस्व
 अग्ने पित्वस्व धारया, विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ १४ ॥ धाता दधा
 तु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः, स नः पूर्णेन वावनत् ॥ १५ ॥
 धाता प्रजानामुत राये ईशिषे धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।

सन्द्वाशुषे किरति भूरिवामं वयं स्याम पतयो रयीणाम् । १६ ।
 अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषश्च नः, आरे बाधस्व दुच्छु-
 नाम् ॥ १७ ॥ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम्, दधद्रयिं
 मयि पोषम् ॥ १८ ॥ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वा० ॥ १९ ॥ स त्वन्नो
 अग्नेवमोभवोती नेदिष्टो० ॥ २० ॥ वायुरग्रेगा यज्ञप्रीस्साकं गन्म-
 नसा यज्ञम्, शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ २१ ॥ प्रयाभिर्यासि
 दाश्वान्समच्छानियुद्धिर्वाय इष्टये दुरोणे । नि नो रयिं सुभोजसं
 युवस्व नि वीरं गव्यमश्वयं च राधः ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भ इति सप्त ।
 हिरण्यगर्भः० ॥ २३ ॥ यः प्राणतो० ॥ २४ ॥ य ओजोदा० ॥ २५ ॥
 येन द्यौ० ॥ २६ ॥ य इमे द्या० ॥ २७ ॥ यस्येमे विश्वे० ॥ २८ ॥
 यं क्रन्दसी 'अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने । यत्ना-
 धिसूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २९ ॥
 " उक्तं स्थालीपाकस्य व्रतहोमः । " ब्र० प्र० घ० सू० दे० पि०

छु० अंपवर्गे प्रवर्ग्यव्रताय स्वाहा ॥ “ प्रधानानन्तरं समिदाः
 धानं । द्यौः समित्तामितितिस्रः समिध आधाय । ” द्यौः समि-
 तां सूर्यःसमिन्धे तामहं समिन्धे सा मा समिद्धा सुषमिद्धा
 तेजसा त्वर्षसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन समिन्ध्यात् ॥ १ ॥ अन्त-
 रिक्तं समित्तां वायुः समिन्धे० ॥ २ ॥ पृथिवी समित्तामग्निः
 समिन्धे० ॥ ३ ॥ सूर्यव्रतपत इति व्रतविमोकः ॥ सूर्य व्रतप-
 ते सभ्राळसि व्रतपा असि व्रतभृदसि व्रतपतिरसि व्रतमचा-
 रिषं तदशकं तत्ते प्रब्रूमस्तन्नो गोपाय । वायो व्र० ॥ अग्ने व्रत० ॥
 आयुर्दा० । ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः । विमुच्य ३ । नयामि ॥
 इत्यपवर्गे प्रवर्ग्यव्रतम् ॥ १६ ॥

→ अथारुणव्रतम् ॥ आदौ पूर्वेषुः कर्म । अग्निं परिसमुह्य
 पर्युच्य । नमो वाचे० । उद्वयन्तमस० इत्यादित्यमुपस्थाय ॥
 उष्णीष त्रिरावर्तं वेष्टयित्वा ॥ आयुर्दा० । परिषिच्य० ३ । विभू-
 सि इत्याद्यनुवाकेनोपस्थाय एधोसीति समिदाधानम् । तेजोसी

स्वाग्मनुमन्त्रयते । अपो अथेत्युपस्थानम् । ततः प्रातः प्रागुद-
यादित्यादि साध्वधीत इत्यन्तम् ॥ नमो वाचे० । उष्णीषं
निवार्य । इयं कन्या० । अयं वत्सः । अयमादित्यः । इदं क्षीरौ-
दनम् । आयुर्दा० । विमुच्य० ॥ इति पूर्वेद्युः कर्म ॥ ४ ॥ परि-
समुह्य पर्युद्य परिषिच्य । आदौ पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्ण० ।
मुचं पूरयित्वा सावित्रादिना यथा दैवतं निर्वपति । (एवं स्वाध्या-
यधर्मणारण्येऽधीयीत तपस्वी पुण्यो भवति तपस्वी पुण्यो भव-
तीति ॥)
ॐ आपमापमपः सर्वा अस्मादस्मादितोऽमुतः
अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च सह सञ्चिस्करुर्धिया । वायवश्चा रश्मिपतयो
मरीच्यात्मानो अद्बुहः । देवीर्भुवनसूचरीः पुत्रवत्त्वायिमैऽसुवः ।
महानाम्नी महामाना महायामा महासोमासस्परि । देवीः पुत्र-
न्यसूचरीः पुत्रवत्त्वायिमं सुव । अपाशनुष्टिमपारक्षमपाशनुष्टिम-
पारक्षम् । अपाघमनुजावर्ति मम देवीर्ऋते हिताः । वज्रदेवा-
रनुदिताः स्थ वरुणं देवसूचरीः । आदित्यानुदितं देवीर्ऋते

देवीरुदिताः । २ योगिनो ।

ध्वमुदीषत ॥ भद्रङ्गणेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षिभिर्य-
 जत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति
 नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ केतवोऽरु-
 णासश्चर्षणयो वातरशनाः प्रतिष्ठां शतधाय समाहिताः । अथो
 सहस्रधाय सं शिवा नमः शान्तमा भवाथ दिव्या आप ओषधयो
 वनस्पतयः सुमृळीका सरस्वति मा ते व्योम सन्दृशि ॥ (इत्या-
 रूप्यौ पूर्वोत्तरे शान्ती ।) सावित्राणि० । अग्नये वायवे सूर्याय
 ब्रह्मणे प्रजापतये संवत्सराय ऋतुभ्यः अरुणेभ्यः कारवर्षिभ्यः
 छन्दोभ्यः अरुणव्रताय जुष्टं निर्वपामि ॥ आपमापं० । विष्णो-
 र्मनसेति० । सावित्रादिना यथादैवतं प्रोक्षति ॥ आपमापं० ।
 सावित्राणि० । अ० वा० सू० ब्र० प्र० सं० ऋ० अ० छु० अरु-
 णव्रताय जुष्टं प्रोक्षामि ॥ आपमापं० । पात्राणि च तूष्णीं० ।
 आज्यदर्शनं० आत्मनो० अग्नये० इत्यादि इदमाज्यमर्पयामि नमः ।

आज्यभागान्ते । रेवतीस्त्वा० इत्यादिना वसनादीननुमन्त्रयेत् ॥
 रेव० इयं दुरुक्ता० मित्रस्यचक्षुः० सुश्रवः० ॥ नमो वाचे० । समि-
 दाधानम् ॥ पृथिवी समित्तामग्निः समिन्धे तामहं समिन्धे सा
 मा समिद्धा सुषमिद्धा तेजसा वर्चसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन समि-
 न्ध्यात् । अन्तरिक्षं समित्तां वायुः० । द्यौः समित्तां सूर्यः० ।
 (पाणी प्रक्षाल्य) उपस्थानं । अग्ने व्रतपते सम्राळसि व्रतपा
 असि व्रतभृदसि व्रतपतिरसि व्रतमालभे तत्ते प्रब्रवीमि तच्छ-
 केयं तेनर्ध्यासम् । वायो व्र० । सूर्य व्र० ॥ उदुत्यमिति दश-
 र्चन० सुवेण प्रत्यृचमाज्यं जुहुयात् ॥ दश ऋचः ॥ आयुर्दा०
 आपमापं० ॥ “ उक्तं स्थालीपाकस्य व्रतहोमः । ” तेजोसि० ।
 अ० वा० सू० ब्र० प्र० सं० ऋ० अ० छ० अरुण० स्वाहा ॥
 “ पश्चाद्ग्रेर्दग्धेषु० । अधीहि भोः सावित्रीत्रिजपपूर्वानरुणव्रत-
 मन्त्रान्मे भवाननुब्रवीतु ॥ ” उ० भूर्भुवःस्वस्तत्सवितु० ३ । “ अरु-
 णोरुणानामित्यनुवाकं वाचयित्वा ॥ ” अरुणोरुणानां केतु-

नाम् ॥ योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायो-
 देति । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणानादायादगाः ।
 असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेति ।
 मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणानादायास्तङ्गाः । असौ
 य आर्प्यते स सर्वेषां भूतानां प्राणैरार्प्यते । मा मे प्रजाया
 मा पशूनां मा मम प्राणैरापूष्ठाः । असौ य उपक्षीयते स
 सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपक्षीयते । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा
 मम प्राणैरुपक्षेष्टाः । अमूनि यानि नक्षत्राणि भूतानि चोपसर्पन्ति
 चोत्सर्पन्ति च । तानि सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति
 च । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणैरुपसृपत मोत्सृपत ॥
 अयं संवत्सरः ॥ स सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपप्रसर्पति चोत्सर्पति
 च । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणैरुपप्रसृप मोत्सृप ॥
 इमे अतव-स्ते सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपप्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च ।
 मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणैरुपप्रसृपत मोत्सृपत ॥

इमे मासाश्चार्धमासा स्ते सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपप्रसर्पन्ति चोत्स-
 र्पन्ति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणैरुपप्रसृपत्त
 मोत्सृपत् ॥ इदमह-स्तत्सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपप्रसर्पति चोत्स-
 र्पति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणैरुपप्रसृप
 मोत्सृप ॥ इयं रात्रिः, सा सर्वेषां भूतानां प्राणैरुपप्रसर्पति चो-
 त्सर्पति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणैरुपप्रसृप
 मोत्सृप ॥ यद्वेदव्रतं तदत्रव्रतं पञ्चविकाराननुक्रमिष्यामः ब्रह्मचा-
 र्यसि, अपोशानेत्यादि ॥ नमो ब्रह्मणे० “ इत्यन्तं । ” आपमा-
 पं० । ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः विमुच्य ३ । नयामि ॥ इत्यरुण-
 व्रतम् ॥ १७ ॥

→ अथापवर्गेऽरुणव्रतम् ॥ आदौ पूर्वद्युः कर्म । परिस-
 मुह्य पर्युद्ध्य० । नमो वाचे० । उद्वयन्त० इत्यादित्यस्योपस्थानम् ।
 उष्णीषं त्रिरावर्तं वेष्टयित्वा ॥ आयुर्दा० । परिषिच्य० । विभूरसि०
 इत्युपस्थानम् । एधोसीतिसमिदाधानम् । तेजोसीत्यग्निमनुमन्न-

यते । अपो अद्येत्युपस्थानम् । ततः प्रातः प्रागुदयादित्यादि०
 साध्वधीत इत्यन्तम् ॥ नमो वाचे० । उष्णीषं निवार्य । इयं
 कन्या अयं वत्सः अयमादित्यः इदं क्षीरौदनम् ॥ आयुर्दा० ।
 विमुच्य ३ । इति पूर्वेषुः कर्म ॥ ५ ॥ अग्निं परिसमुह्य
 पर्युह्य परिषिच्य परिस्तीर्यादौ पञ्च० ॥ उत्तरतः संस्तीर्णे० ।
 यथादैवतं निर्वपतीत्यन्तं । आपमापं० । सावित्राणि० । अग्नये
 वायवे सूर्याय ब्रह्माणे प्रजापतये संवत्सराय ऋतुभ्यः, अरुणेभ्यः
 कारवर्षिभ्यः, छन्दोभ्यः अपवर्गे अरुणव्रताय जुष्टं निर्वपामि ॥
 आपमापं० । विष्णोर्मनसेति० सावित्रादिना यथादैवतं प्रोक्षती-
 त्यन्तं । आपमापं० । सावित्राणि० । अ० वा० सू० ब्र० प्र० सं
 ऋ० अ० छु० अपवर्गेऽरुणव्रताय जुष्टं प्रोक्षामि । आपमापं० ।
 सावित्राणि च तूष्णीं० । आज्यदर्शनम् । आत्मवो० अग्नये इत्यादि
 इदमाज्यं० ॥ आज्यभागान्तं । रेवतीस्त्वा० इयन्दुरु० मित्रस्य०
 सुश्रवः० ॥ नमो वाचे० । मा नो घर्म इत्येकोनत्रिंशत्तर्षित्वात्

मेन प्रतीकानुवाकेन सुवेण० ॥ २६ ॥ ऋचः० । आयुर्दा० ।
 आपमापं० । उक्तं स्थालीपाकस्य व्रतहोमः तेजोसि० ॥ अ० वा०
 सू० ब्र० प्र० सं० ऋ० अ० छु० अपवर्गेऽरुणव्रताय स्वाहा ॥
 आपमापं० । नमो वाचे० । प्रधानानन्तरं समिदाधानम् ॥ द्यौः
 समित्तां सूर्यः समिन्धे तामहं समिन्धे सा मा समिद्धा सुष-
 मिद्धा तेजसा वर्चसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन समिन्ध्यात् । अन्त-
 रिक्षं समित्तां वायुः० । पृथिवी समित्तामग्निः समिन्धे० । उप-
 स्थानम् ॥ सूर्यं व्रतपते सम्राजसि व्रतपा असि व्रतभृदसि व्रत-
 पतिरसि व्रतमचारिषं तदशक्रं तत्ते प्रब्रूमस्तन्नोगोपायं । वायो-
 व्रतपते० अग्नेव्रत० । आयुर्दा० । ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः ॥
 विमुच्य ३ । नयामि ॥ इत्यपवर्गेऽरुणव्रतम् ॥ १८ ॥

→ अथौपनिषद्व्रतम् ॥ आदौ पूर्वेषुः कर्म । परिसमुह्य पर्युच्य
 नमो वाचे० । उद्वयन्तमेत्युपस्थानम् । उष्णीषं त्रिरावर्तं वेष्ट-
 यित्वा । आयुर्दा० । परिषिच्य ३ । विभूरसि इत्युपस्थाय एधो-

सीति समिदाधानं, तेजोसीत्यग्निमनुमन्नयते । अपो अद्योत्युप-
स्थानं । ततः प्रातरित्यादि ॥ नमो वाचे० । उष्णीषं निवार्य ।
इयं कन्या० इत्यादि । आयुर्दा० । विमुच्य ३ । इति पूर्वेषुः कर्म ॥ ६ ॥
परिसमुह्य पर्युच्य परिषिच्य । आदौ पञ्च० । उत्तरतः० यथा
दैवतं निर्वपति इत्यन्तं ॥ [ब्राह्मणानि] “सुमन्तोः कश्यपस्य
तदन्तेवासिनां चार्षम्” उँ शन्नो मित्रः शँ वरुणः शन्नो भव-
त्वय्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुक्मः । नमो ब्रह्मणे
नमो वायवे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्भक्तारसवत्ववतु मामवतु वक्तार शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।
सह ना अवतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै तेजस्वि ना
अधीतमस्तु मा विद्विषावहै शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ सावि-
त्राणि० । अग्नये वायवे सूर्याय ब्रह्मणे प्रजापतये छन्दोभ्यः
ऋषिभ्यः छन्दोभ्यः औपनिषद्व्रताय जुष्टं निर्वपामि ॥ शन्नो

मित्रः शं वरुणः शन्नो अस्त्वर्यमा, शन्न इन्द्रश्चाग्निश्च शन्नो विष्णु-
रुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे नमो वायवे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषमृतमवादिषं सत्यमवादिषं
तन्मामावीत्तद्वक्तारमावीदावीन्मामावीद्वक्तारं शान्तिः शान्तिः
शान्तिः । सह ना अवतु सह नौ भुवक्तु सह वीर्यं करवावहै
तेजस्वि ना अधीतमस्तु मा विद्विषावहै शान्तिः शान्तिः शा-
न्तिः ॥ (इत्यौपनिषद्युत्तरा शान्तिः ॥) विष्णोर्मनसेति सावि-
त्रादिना यथादैवतं प्रोक्षतीत्यन्तम् । शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो
भवत्वर्यमा० । सावित्राणि । अ० वा० सू० ब्र० प्र० छु० ऋ० हु०
श्रौपनिषदव्रताय जुष्टं प्रोक्षामि ॥ शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो
अस्त्वर्यमा० । पात्राणि च तूष्णीं० । आज्यदर्शनम् ॥ आज्यभा-
गान्ते । रेवतीस्त्वा० इयं दुरुक्ता० मित्रस्य० सुश्रवः० ॥ नमो वाचे०
पृथिवी समित्तां अग्निः समिन्धे तामहं समिन्धे सा मा समिद्धा
सुषमिद्धा तेजसा वर्चसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन समिन्ध्यात् ।

132

अन्तरिक्षं समित्तां वायुः० । द्यौः समित्तां सूर्यः समिन्धे० ॥
 अग्ने व्रतपते इत्युपस्थानम् । अग्ने व्रतपते सम्राडसि व्रतपा असि
 व्रतभृदसि व्रतपतिरसि व्रतमालभे तत्ते प्रब्रवीमि तच्छुकेयं तेन-
 ध्यांसम् । एवं वायो० । सूर्यव्रत० । उदुत्यमिति दशर्चेन प्रथमेन
 प्रतीकानुवाकेन सुवेण प्रत्यृचमाज्यं जुहुयात् ॥ उदुत्यमित्यादि ।
 १० ऋ० ॥ आयुर्दा० । शन्नो मित्रः० भवत्वर्थमा० । इति पूर्वा शान्ति
 पठेत् । उक्तं स्थालीपाकस्य व्रतहोमः तेजोसि ४ ॥ अ० वा० सू० ब्र०
 प्रजापतये छ० ऋ० छ० औपनिषद्व्रताय स्वाहा ॥ “पश्चादग्नेर्दभेषु०
 अधीहि भोः सावित्रीत्रिजपपूर्वानौपनिषद्व्रतमन्त्रान्मे भवाननुब्र-
 वीतु ॥” उ० भूर्भुवःस्वस्तत्सवि० ३ । यश्छन्दसामिति द्वे वाचयति ।
 यश्छन्दसामृषभो विश्ववेदाश्छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मा-
 मिन्द्रो मेधया स्पृणोत्वमृतस्य वेदं धारणो भूयासम् ॥ १ ॥ शरीरं
 मे विचक्षणं वाङ्मे मधुमद्दुहे । कर्णाभ्यां भूरि सुश्रवं ब्रह्मणः कोशो-

---

१ देव धारणा ।

ऽस्मि मेधयापिहितः श्रुतं मे गोपाय ॥ यद्वेदव्रतं तदन्नव्रतं० इत्यादि
सर्वं नमो ब्रह्मणे इत्यन्तम् ॥ शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो अस्त्वर्यमा०
इत्युत्तरां शन्नं पठेत् ॥ ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः । विमुच्य ३
नयामि इत्यौपनिषद्व्रतम् ॥ १६ ॥

→ अथ श्रीकामः ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिषिच्य० ।
आदौ पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्णे० सावित्राणि० श्रियै श्रीकाम-
देवताभ्यो जुष्टं निर्वपामि । विष्णोर्मनसेति० ॥ एवं प्रोक्षामि ।
आज्यदर्शनम् । आज्यभामान्ते ॥ (श्रीकामः श्वेताया गोः सरू-
पवत्सायाः पुंवत्सायाः पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा । आवह-
न्तात् द्वाभ्यां स्थालीपाकस्य जुहुयात् ।) तेजोसि ४ । आवहन्ती
वितन्वाना कुर्वाणा वरमात्मनः । वासांसि मम गावश्चान्नपानेन
वर्धय, स्वाहा ॥ १ ॥ सुवर्णां हरिणीं लक्ष्मीं धनदामश्वपूजिताम् ।
'ततो मे श्रियमावह लौमशां पशुभिः सह, स्वाहा' ॥ २ ॥ असौ

१ अतो । २ ऋग्यजुर्भ्यामाभ्यां द्वे आहुती जुहुयात् । एकामित्येके । ऋग्यजुषान्ते
एकस्वाहाकारात् ॥

श्रीरेनमनपगा भवतु । (एनमिति सगोत्रोपपदं नाम ग्राह्यम्) ॥
 ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः विमुच्य ३ । नयामि ॥ (अन्येनात्रा-
 द्येन च ब्राह्मणान्भोजयित्वा हुतशेषस्य स्वयं प्राश्नीयात् ॥)
 इति श्रीकामः ॥ २० ॥

→ अथ यशस्कामः ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिषिच्य । आदौ
 पञ्च० । उत्तरतः संस्ती० सावित्राणि० यशसे यशस्कामदेवताभ्यो
 जुष्टं निर्वपामि० । विष्णोर्मनसेति० सावित्राणि० । एवं प्रोक्षामि ।
 आज्यदर्शनम् । आत्मनो० ॥ आज्यभागान्ते० ॥ (यशस्कामो
 रोहिण्या गोः सरूपवत्सायाः पुंवत्सायाः पयसि स्थालीपाकं
 श्रपयित्वा । आ मा यन्त्वित्यष्टाभिः स्थालीपाकस्य जुह्यात् ॥)
 तेजोसि० ४ ॥ आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । सं मा यन्तु
 ब्रह्मचारिणः स्वाहा । तपो यशो यशानि स्वाहा । जनो यशो
 यशानि स्वाहा । श्रेयान्वसो यशो यशानि स्वाहा । तं त्वा भग
 प्रविशामि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । अस्मिन्सह-

स्रशाखै विभजाहं त्वयि मृजे स्वाहा ॥ ८ ॥ यथापः प्रवणा यन्ति,
यथा मासा अहर्जरम् । एवं मा ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वशः ।
प्रतिवेशोऽसि, प्र मा भाहि, प्र मा पचस्व, नमो ब्रह्मणे ३ ॥
धारणं मेस्त्वऽनिराकरणं, धारयितास्मि कर्णयोः, श्रुतं मे मापच्यो-
ष्ट, माऽमुष्य मेधाव्यऽनिराकरिष्णुर्भवति । (अन्येनान्नेन च ब्राह्म-
णान्भोजयित्वा हुतशेषस्य स्वयं प्राश्नीयात्) ॥ असौ अमुकद-
त्तः यशस्वी भवतु । ऋतुतिथ्यादितन्नसमाप्तिः ॥ विमुच्य ३ ।
नयामि ॥ (नानयोः पूर्वद्युः कर्म, न वसनानुमन्त्रणादि, नात्र
व्रतादेशः, न व्रतमन्त्रवाचनम्, नापवर्गः ।) इति यशस्का-
मः ॥ २१ ॥

→ अथापवर्गे औपनिषद्व्रतम् ॥ आदौ पूर्वद्युः कर्म । परि-
समुह्य पर्युच्य० । नमो वाचे० । उद्वयन्तमेत्यादित्यस्योपस्था-
नम् । उष्णीषं त्रिरावर्तं वेष्टयित्वा । आयुर्दा० । अग्निं परिषिच्य० ३

१ यथाप इति ब्रह्मचारी केवलं पठेत् ॥ २ प्रवतायान्ति । ३ सर्वतः ।

136

१३६

उपनयनविधौ ।

विभूरसि० इत्युपस्थाय एधोसीति समिदाधानम् । तैजोसीत्य-
 ग्रिमनुमन्त्रयते । अपो अद्येत्युपस्थात् । तितः प्रातः प्रागुद्या-
 दित्यादि सर्वम् । नमो वाचे० । उष्णीषं निवार्य । इयं कन्या
 अयं वत्सः । अयमादित्यः । इदं क्षीरौदनम् ॥ आयुर्दा० ।
 विमुच्य ३ । इति पूर्वद्युः कर्म ॥ ७ ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य
 परिषिच्य ३ । आदौ पञ्च० । उत्तरतः संस्तीर्ण० निर्वपतीत्यन्तं ।
 शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वयमा० । सावित्राणि । अग्नये
 वायवे सूर्याय ब्रह्मणे प्रजापतये लुन्दोभ्यः ऋषिभ्यः लुन्दोभ्यः
 अपवर्गे औपनिषद्व्रताय जुष्टं निर्वपामि ॥ शन्नो मित्रः शं वरुणः
 शन्नो अस्त्वयमा० । विष्णोर्मनसेति० यथादेवतं प्रोक्षति इत्यन्तं ।
 शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वयमा० । सावित्राणि । अ०
 वा० सू० ब्र० प्र० लु० ऋ० लु० अपवर्गे औपनिषद्व्रताय जुष्टं
 प्रोक्षामि । शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो अस्त्वयमा० । पात्राणि० ।
 आज्यदर्शनम्० । आत्मनो० ॥ आज्यभागान्ते । रेवतीस्त्वा० ।

इयन्दुरुक्ता० । मित्रस्य० । सुश्रवः० ॥ नमो वाचे० । मा नो घर्म
इत्येकोनत्रिंशतगिर्भक्तमेकप्रतीकानुवाकेन सुवेण प्रत्युचमाज्यं
जुहुयात् ॥ मानो घर्म इत्यादि २६ ॥ आयुर्दा० । शन्नो मित्रः
शं वरुणः शन्नो भवत्वर्धमा० । उक्तं स्यात्प्राकस्य व्रतहोमः ॥
तेजोसि० । अ० वा० सू० ब्र० प्र० छु० ऋ० छु० अपवर्गे औपनि-
षद्ब्रताय ॥ शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो अस्तवर्धमा० । नमो
वाचे० । द्यौः समित्तां सूर्यः समिन्धे तामहं समिन्धे सा मा
समिद्धा सुषमिद्धा तेजसा वर्चसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन समि-
न्ध्यात् । अन्तरिक्षं समित्तां वायुः० पृथिवी समित्तामग्निः० ॥
सूर्यं व्रतपते सम्राडऽसि व्रतपते असि व्रतभृदसि व्रतपतिरसि व्रत-
मचारिषं तदशकं तत्ते प्रब्रूमस्तन्नो गोपाय । वायो व्रतपते० । अग्ने
व्रतपते० व्रतमचारिषं० ॥ “सर्वे बन्धवैः सहोत्थाय यज-
मानः पाणौ पुष्पं गृहीत्वा; शुक्रियं रुद्रस्य 'आयुर्दा' इति पठि-
त्वाप्तौ प्रक्षिपेत् ॥ ” ऋतुतिथ्यादितन्त्रसमाप्तिः । विमुच्यते

नयामि ॥ इत्यपवर्गे औपनिषद्ब्रतम् ॥ २२ ॥

→ अथ गोदानम् ॥ परिसमुह्य धर्युह्य परिषिच्य ।
 आदौ पञ्च० । न निर्वापः । पृश्न्याः पयोसि० । आज्यदर्शनं ।
 आत्मनो० गोदानदेवताभ्य इदमाज्यमर्पयामि नमः ॥ आज्य-
 भागान्ते । (षोडशे वर्षे गोदानमग्नौ वा समाप्ते तद्ग्राख्यातं
 जटाकर्मणा ।) अयमार्गात्सविता क्षुरेण उष्णेन वाय उदकेन
 एहि । आदित्या रुद्रा वसवः सचेतसः सोमस्य राज्ञो वपत्
 प्रचेतसः “ इत्युष्णा अपोऽभिमन्त्रयते ॥ ” उष्णाश्च शीताश्च स-
 मेत्य सर्वा बृहस्पतिः सविता सत्यधर्मा तदनुमन्यतामिति ॥ सोम-
 पुत्रस्याध्वरस्य ॥ आर्द्रदानवः स्थ जीवदानवः स्थोन्दतीरिहैनम-
 वताप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे इत्यभ्युन्देत् । ओषधे
 त्रायस्वेति दर्भमन्तर्धाय ओषधे त्रायस्वैनं स्वधित इतिक्षुरेणा-
 भिनिधाय स्वधिते मैत्रं हिंसीः ॥ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य
 राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्मणो वपतेदमद्याऽऽयुष्माञ्जरद-

ष्टिर्यथासत् ॥ अयमसावमुकदत्तः दक्षिणं केशान्तं । आर्द्रदा-
नव० । येन धाता बृहस्पतिरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेनास्या-
युषेवप सुश्लोक्याय स्वस्तये अयमसावमुकदेवः पश्चिमे केशान्ते ॥
आर्द्रदानव० । येन पूषा प्रजापतेरग्नेः सूर्यस्य चायुषेऽवपत् ।
तेनास्यायुषेवप सुश्लोक्याय स्वस्तये । अयमसावमुकशर्मा उत्तरे
केशान्ते । आर्द्रदान० । येन भूयश्च रात्री ज्योक्पश्या च सूर्यम् ।
तेनास्यायुषेवप सुश्लोक्याय स्वस्तये । अयमसावमुकस्वामी पूर्वे
केशान्ते ॥ इति प्रदक्षिणं प्रतिदिशं प्रतिमंत्रं दर्भक्षुरकर्म यत्क्षु-
रेण वर्तयता सुपेशसा वसवपसि केशान् । शुन्धि शिरो मास्या-
युःप्रमोषीरिति लोहायसं क्षुरं केशवापाय प्रयच्छति ॥ मा ते
केशाननुगात्तेज एतत्तथा धाता दधातु ते । तुभ्यमिन्द्रो बृह-
स्पतिः सविता वर्च आदधु “ रिति प्रपततोऽनुमन्नयते ॥ ”
सुहृत्परिग्राह्यानुप्यमानान्हरितगोमये समवचिनोति । उप्त्वाय
राज्ञो बरुणस्य केशान्सोमो धाता सविता विष्णुरग्निः । तेभ्यो

निधानं बहुधान्वविन्दन्नन्तरा द्यावापृथिवी अवस्युरिति प्रागुदीचीं
हियमाणाननुमन्नयते । अरिक्ते पर्याश्रेषयत इति श्रुतिः ॥

वपननिमित्तं स्नानं कारयित्वा (दर्भेष्वासीनं दर्भानध्य-
धिकृत्य हिरण्यं चाभिषिञ्चति आग्नेयीभी राजसूयिकीभिर्वा या
आपो दिव्या इति द्वाभ्याम् । एवं राजानम् ॥ सावीर्हि देवे-
तिचानुवाकेनान्यद्यथोक्तमऋतुज्यानिम्) ॥ पूर्वं या आपो दिव्या०
अभित्वा वर्चसा० सविताकरदित्यन्ताभ्यां द्वाभ्याम् ॥ सावीर्हि
देव प्रथमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै । अथास्मभ्यं सवि-
तर्वार्याणि दिवे दिव आसुवा भूरि पश्वः ॥ भूतो भूतेषु चरति प्रविष्ट-
स्स भूतानामधिपतिर्बभूव । तस्य सृत्योश्चरति राजसूयं स राजा
राज्यमनुमन्यतामिदम् ॥ येभिःशिल्पैः पप्रथानामदृंहयेभिर्वा-

१ ब्रह्मचारिणः शिरसि दर्भास्तदुपरि सुवर्णं च निधायेत्यर्थः ॥ प्रसन्नाद्याभिः
षड्विधाभिरद्भिर्ब्रह्मचारिणमभिषिञ्चति । नतुक्षीरोदकेन ॥

२ ऋतुमृत्युसवः, ज्यानिरर्थत्यागादिकृत आयासस्तद्वर्जम् ॥

सभ्यापिंशत्प्रजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपेभिरव्ययंस्तेनेममग्र इह
वर्चसा समङ्गिध ॥ येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभिर्येभिः सूर्यो
दृशो चित्रभानुः । येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययंस्तेनेममग्र इह
वर्चसा समङ्गिध ॥ आयम्भातु शवसा पञ्च कृष्टीरिन्द्र इव
ज्येष्ठो भवतु प्रजानाम् । अस्मिन्नस्तु पुष्कलं चित्रभान्वायं पृ-
णातु रजसो विमानम् ॥ यत्ते शिल्पं करयण रोचनावदिन्द्रि-
यावत्पुष्कलं चित्रभानु । यस्मिन्सूर्या अर्पिताः सप्त साकं तस्मिन्
राजानमधि विश्रयेमम् ॥ व्याघ्रो वैयाघ्रे अधिविक्रमस्व दिशो
महीः, विशस्त्वा सर्वा बाञ्छन्त्वापो दिव्याः पयस्वतीः । या
आपो दिव्याः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवासः ।
तासां त्वा सर्वासां रुचाभिषिञ्चामि वर्चसा, अभि त्वा वर्चसा
सृजं यज्ञेन पयसा सह, यथासो मित्रवर्धनस्तथा त्वा सविता
करत् ॥ इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्समुद्रव्यचसङ्गिरः, रथीतमं रथीनां
वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ अभिप्रेहि वीर्यस्वोयश्चेता सपत्नहा ।

आतिष्ठ मित्रवर्धनं स्तुभ्यन्देवा अधिब्रुवन् ॥ आतिष्ठ वृत्रहन्नथं
 युक्ताते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं सुते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥
 आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रयो वसानश्चरति स्वरोचिः ।
 महत्तदस्यासुरस्य नाम विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ अनु त्वेन्द्रो
 मदत्वनु वृहस्पतिरनु सोमो अन्वग्निरावीत् । अनु त्वा विश्वे
 अवन्तु देवाः सप्तराजानो यउदाभिषिक्ताः ॥ अनु त्वा मित्रा
 वरुणा इहावतामनुद्यावापृथिवी ओषधीभिः । सूर्योऽहोभिरनु
 त्वावतु चन्द्रमा नक्षत्रैरनु त्वावीत् ॥ द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचे-
 तसा यज्ञो वृहदक्षिणा त्वा पिपर्तु । अनु स्वधा चिकिते सोमो
 अग्निरन्तु त्वावतु सविता सवेन ॥ एना व्याघ्रं परिषस्वजानं सिंहं
 हिन्वन्ति महते धनाय । मर्ह्यज्यन्ते द्वीपिनमप्स्वन्तररुषन्न सुत्व-
 स्तस्थिवांसम् ॥

तेजोसि० । ये के च ज्मेत्याज्यप्रधानम् । ऋतुतिथ्यादितन्नस-

१ सुभ्व इत्यपि पाठः ।

माप्तिः विमुञ्चामि ३ । नयामि ॥ नात्र वसनानुमन्त्रणादि व्रातिकं
किञ्चित् । नचास्यापवर्गः ॥ इति गौदानम् ॥ २३ ॥

→ अथापवर्गे त्रैविद्यकम् ॥ अग्निं परिसमुह्य पर्युह्य
परिषिक्त्य । आदौ पञ्च० । न निर्वापः । पृश्न्याः पयोसि० ।
आत्मनो० । छन्दोभ्यः अपवर्गे त्रैविद्यकाय इदमाज्यमर्पयामि
नमः । आज्यभागान्ते । रेवतीस्त्वा० । इयन्दुरुक्ता० । मित्तस्य० ।
सुश्रवः० । आज्यप्रधानं तेजोसि० । ये के च उमा० । छन्दोभ्यः
स्वाहा । अपवर्गे त्रैविद्यकाय स्वाहा ॥ “प्रधानानन्तरं समिदा-
धानम्” ॥ यद्देवा देवहेळनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि
चकृमा वयम् । वायुर्मा० ॥ यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा
वयम् । सूर्यो मा० ॥ “उपस्थानम्” अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं
तदशकं तत्ते प्रब्रूमस्तन्नो गोपाय ॥ वायो० । सूर्य० ॥ ऋतुति-

१ प्रब्रवीमि ।

144

१४४

सप्तसूक्तानां तद्विधानकानां उपनयनविधौ । देवाद्य शशु रथ कुलस्य मही
उपनयनविधौ । देवाद्य शशु रथ कुलस्य मही
करोतु शक्तिं भावान् गणेश

ध्यादि० । सावित्वाणीत्यन्तं ॥ नाल व्रतादेशः । न लैविद्यक व्रतम-
न्नवाचनम् ॥ सर्वेषां बान्धवानां नैवेद्यम् । अमृतेश-
मुद्रया अमृतीकृत्य । अमृतमस्तु अमृतायतां नैवेद्यं, सावित्वाणि
सावित्तस्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूषणो हस्ता-
भ्यामाददे । महागणपतये० इत्यादि । प्रजापतये सीमन्तकरण-
देवताभ्यः अग्नये इन्द्राय विष्णवे पुंसवनदेवताभ्यः जातकरण-
देवताभ्यः काय प्रजापतये नामकरणदेवताभ्यः मित्राय सोमाय
अन्नपतये चूडाकरणदेवताभ्यः मेधायै सरस्वत्यै छन्दोभ्यः उपा-
यनदेवताभ्यः छन्दोभ्यः लैविद्यकव्रतदेवताभ्यः उपाकरणदेवता-
भ्यः छन्दोभ्यः चातुर्होतृकदेवताभ्यः छन्दोभ्यः अपवर्गे चातुर्हो-
तृकव्रतदेवताभ्यः ब्रह्मणे प्रजापतये घर्माय सम्राजे सूर्याय विश्राजे
देवेभ्योघर्मपेभ्यः पितृभ्योघर्मपेभ्यः छन्दोभ्यः प्रवर्ग्यव्रतदेवताभ्यः
ब्र० प्र० घ० सू० दे० पि० छ० अपवर्गे प्रवर्ग्यव्रतदेवताभ्यः । अ०
वा० सू० ब्र० प्र० सं० ऋतुभ्यः अरुणेभ्यः काण्वर्षिभ्यः छ० अरु-

णव्रतदेवताभ्यः । अ० वा० सू० ब्र० प्र० सं० ऋ० अ० छु० अप-
 वर्गेऽरुणव्रतदेवताभ्यः । अ० वा० सू० ब्र० प्र० छु० ऋषिभ्यः छु०
 औपनिषदव्रताय । श्रियै श्रीकामदेवताभ्यः । यशसे यशस्कामदे-
 वताभ्यः । अ० वा० सू० ब्र० प्र० छु० ऋषिभ्यः छु० अपवर्गे
 औपनिषदव्रतदेवताभ्यः । गोदानव्रतदेवताभ्यः । छु० अपवर्गे त्रै-
 विद्यकव्रतदेवताभ्यः । स्नातकव्रतदेवताभ्यः त्रिकाहोमदेवता० ।
 भगवते वासुदेवाय० विष्णुपञ्चायतनदेवताभ्यः अभयङ्करीदेव्यै०
 इन्द्राय वज्रहस्ताय० हेरुकादिभ्यो वटुकादिभ्यः ॥ उत्पन्नममृतं
 दिव्यं प्राक्क्षीरोदधिमन्थनात् । अन्नममृतरूपेण नैवेद्यं प्रतिगृ-
 ह्यताम् ॥ मुक्ताविद्रुम० । अद्य तावत् । सुतस्य मौञ्जीबन्ध-
 ननिमित्तं उँनमो नैवेद्यं निवेदयामि नमः ॥ इळामग्ने० इत्यादि
 पूर्णान्तिं । पूर्णादौ ब्राह्मणपूजनम् ॥ गायत्र्यै नमः उँभूर्भुवःस्वः३
 अद्य तावत् अग्नेर्यविष्टस्य सानुचरस्य आदित्यस्य अध्वर्योः ब्रह्म-
 विष्णुमहेश्वरदेवतानां आत्मनो० सुतस्य मौञ्जीबन्धननिमित्तं

अर्चामहं करिष्ये उं कुरुष्व ॥ यवान्विकीर्य । अग्नेर्यविष्टाय खानु-
 चराय आदित्याय अध्वर्यवे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदेवताभ्यः समाल-
 भनं गन्धादि दक्षिणान्तं । दक्षिणां च दत्त्वा । एता देवताः ।
 गायत्र्यै नमः ३ अथ तावत् । अग्नेर्यविष्टस्य० आत्मनो० सुतस्य
 मौञ्जीबन्धननिमित्तं पूजनमच्छिद्रं सम्पूर्णमस्तु एवमस्तु ॥ एताभ्यो
 देवताभ्यो यवोदकं नमः० ॥ सर्वैर्बान्धवैःसह आश्रावितमिति
 पूर्णा दत्त्वा त्रयायुषं० अग्नौ दण्डं प्रास्येदप्सु मेखलां वासश्च ।
 विमुच्य नयामि ॥ पुनरग्निं परिसमुह्य पर्युह्य । इत्यपवर्गे त्रै-
 विद्यकम् ॥ २४ ॥

उष्णीषं, वस्त्रद्वयं नवीनं, अलङ्करणदि च, स्नातकं परिधापयेत् ॥

(ब्रह्मचारी आचार्य मधुपर्केण पूजयेत्) । अथ स्नानव्रतमग्नाः ॥ इन्द्र-
 स्यऽर्थान्बुद्ध्वा स्नास्यन् गां कारयेदाचार्यमर्हयेत् । यथा षड्दश्यार्ही
 भवन्ति आचार्य ऋत्विक् राजा विवाह्यः प्रियः स्नातक इत्यऽथेनम-
 र्हयन्ति । आदौ च कर्मणोर्ध्वमुदकं सौषधं दूर्भा इति, कंसे चमसे वा

दध्यासिच्य मधु च, वर्षीयसा पिधाय, विष्टराभ्यां परिगृह्य, पाद्य-
प्रथमैः प्रतिपद्यन्ते ॥ मयि दोहोसि विराजो दोहः पद्यायै विराजो
दोहमशीयेत्याह्रियमाणमनुमन्त्रयते ॥ “भगवन् विष्टरो विष्टरो
विष्टरः” भगवतः (आचार्यस्य वा) ब्रह्मचारिणः इदमासनम् ॥ आ-
स्यतां । विष्टरोसि मातरि सीदेति विष्टरमास्तीर्य तस्मिन्नुपविशति ।
विष्टर आसीनायैकैकं त्रिः प्राह ॥ पाद्यं ३ अर्घ्यं ३ मधुपर्कः ३ आच-
मनीयं ३ नैव भोरित्याह, न मार्षेति ॥ शन्नो देवी०, रित्यपोऽभिमन्त्र्य
पाद्याभिः प्रक्षालयते ॥ लाजाश्र० ॥ भगवन्पाद्यं २ ॥ उं भगवन्पाद्यं
ददानि ते ३ । उं भगवन् पाद्यं प्रतिगृह्णामि ३ । पाद्यपात्रे गृहीते
सति तदक्षिणेन पाणिनादाय सव्ये पाणौ निधाय स्वयं पादाववने-
निज्यात् । दक्षिणं पादमवनेनिज, इदमहमस्मिन्कुले ब्रह्मवर्चसं ददा-
मि ॥ उत्तरं पादमवनेनिज, इदमहं मां मयि तेजो वीर्यमन्नाद्यं प्रजां

१ भोरिति सामान्यसम्बोधनं-मार्षेति नामसम्बोधनं चनात्र कर्तव्यम् केवलं भगव-
न्निति पूज्यसम्मान वचनं ब्रूयात् ॥

पशून् ब्रह्मवर्चसं ददामि ॥ आपो हिष्ठीयाभिरर्घ्यं परिगृह्य सावित्रेण
 मधुपर्कम् ॥ शन्नो देवी० । आपः क्षीरं० । भगवन्नर्घ्यं २ ॥ भगवन्न-
 र्घ्यं ददानि ते ३, पाद्यपात्रवदर्घ्यपात्रमादाय । उं भगवन्नर्घ्यं प्रति-
 गृह्णामि ३ ॥ इति त्रिरुक्त्वा प्रतिग्रहीता आपो हिष्ठेति तिसृभिः शि-
 रसि कुशपवित्रेणापः क्षिपेत् ॥ पवित्रं निवार्य । (आचार्याय वा)
 ब्रह्मचारिणे गन्धादि० । अर्घ्यदानाद्यर्चनविधिः सर्वः परिपूर्णोस्तु ।
 अन्नं नमः २ । इत्युक्त्वा ॥ सावित्राणीति मधुपर्कः ॥ “मधुपर्कं विदु-
 स्यङ्गं याज्ञिका यज्ञकर्मणि । मात्तिकं च घृतं चैव सुजातं शोभनं
 दधि” ॥ भगवन्मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः ३ । उं भगवन्मधुपर्कं द-
 दानि ते ३ इति त्रिरुच्चार्य दाता । सावित्राणि० । भगवन्मधुपर्कं
 प्रतिगृह्णामि ३ इति त्रिरुच्चार्याञ्जलिनादाय सव्ये पाणौ निधाय ग्र-
 हीता विष्टरोस्यन्तरिक्षमधि विश्रयस्वेति वर्षिष्ठपात्रस्योपरिस्थितं
 विष्टरमुत्क्षिपेत् । विष्टरमवकृष्य । उरुत्वेत्यवसार्य उरुत्वा वाताय० ।
 तच्चक्षुरित्यवेक्ष्य तच्चक्षुर्देवहितं० ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ साधयास्यऽ-

नेन विष्टरेऽथःस्थिते भूमौ निधाय । मधुवाता इति तिसृभिः प्रदेशि-
न्याऽलोडयति ॥ मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः स
न्त्वोषधीः । मधु नक्तसुतोषसा मधुमत्पार्थि वं रजः मधु द्यौरस्तु नः
पिता । मधुमान्नोवनस्पति मधुमाँ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु
नः ॥ वसवस्त्वाऽग्निराजानो भक्षयन्तु, पितरस्त्वा यमरा०, रुद्रा-
स्त्वा सोमरा०, आदित्यास्त्वा वरुणरा०, विश्वे त्वा देवा बृहस्पति-
राजानो० ॥ इति प्रदक्षिणं प्रतिदिशं प्रतिमंत्रं पात्रस्यान्तेषु लेपान्नि-
र्माष्टि ॥ यन्मधुन इति च । यन्मधुनो मधव्यस्य परमस्थान्नाद्यस्य प-
रममन्नाद्यं रूपं तेनाहं मधुनो मधव्यस्य परमस्थान्नाद्यस्य परमोऽ-
न्नादो मधव्यो भूयासं त्रयै विद्यायै यशोसि श्रियै यशोसि यशसे
ब्रह्मणो दीप्तिरसि इति । सत्यश्रीः, यशःश्रीः, मयिश्रीः, श्रीः श्रय-
तामिति मधुपर्कस्य चतुष्प्राश्नाति अङ्गुष्ठद्वितीयाभिः कनिष्ठया प्रथ-
ममेवमनुपूर्वं सर्वाभिस्तदवशिष्टं सुहृदे प्रयच्छति । भगवन्नाचम-
नीयं ३ त्रिरित्युक्ते आचार्याय वा ब्रह्मचारिणे आचमनीयं नमः । अ-

मृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यप आचामयेत् ॥ आचार्याय वा
 ब्रह्मचारिणे दक्षिणा ॥ 'तस्मा असिपाणिर्गा प्राह । तां शा-
 स्ति । मम चामुष्यच पाप्मानं जहि, हतो मे पाप्मा, पाप्मानं मे
 हत ओंक्कुरुतेति, चतुरो नानागोत्रान्ब्राह्मणान्भोजयेत् । एष आच्यो-
 पायो, यद्युत्सृजेत् 'माता रुद्राणामिति जपेत् माता रुद्राणां दुहिता
 वसूनां स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय
 मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ सूयवसाङ्गवती हि भूयाअथो वयं
 भगवंतः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाच-
 रन्ती । ओं ३ उत्सृजत तृणाण्यच्चित्युत्तवा तामुत्सृष्टां पशुमङ्गवा ,

(१ वेदाचार्य एवोक्त विधिना ब्रह्मचारिणं मधुपर्कादिना पूजयेत्तदा पूजाङ्गभूता दक्षिणा
 पि किञ्चिन्मात्रा देया आचार्यमर्हयोदित्युक्त्या चाचार्यकृतार्चास्वीकारानन्तरं ब्रह्म-
 चारिणापि स दक्षिणाभिरर्हणीयः ॥)

२ देवपालकृतभाष्ये-निश्चितेऽपि यदिशब्दो दृष्टः ' यदि वेदाः प्रमाणम् ' इति यथा ।
 उक्ताभितिकर्तव्यतां विधाय गामुत्सृजेत् एव न हन्यादित्यर्थः मातारुद्राणामितिचपठेत्

नामांसो मधुपर्कः स्यादिति ह विज्ञायते अपिवा घृतौदन एव स्यात् ॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र म-
नुरब्रवीत् । इति मधुपर्कविधिः ॥ श्रोत्रियोऽन्यो वेदाध्यायी, न तस्य
स्नानम्, अथास्य स्नानं ब्रजपरिहितं प्रपाद्य जटारमश्रुतो मनस्वमभि-
संहार्य, “ आपो हिष्ठा० ३ ” इति तिसृभिः स्नायात् । हिरण्यवर्णाः
इति च द्वाभ्याम् । हिरण्यवर्णाः० । १ । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका
त्रिचक्रमुर्हित्वावद्यमापः । शतं पवित्रा वितता ह्यासां ताभिर्मा देवः
सविता पुनातु ॥ २ ॥ शन्न इति च द्वाभ्याम् शन्न आपो धन्वन्याः०,
॥ ३ ॥ आपो अस्मान्मातरः० ॥ ४ ॥ यौस्ते इति छत्रं धारयेत् । यौ-
स्ते पृष्टं पृथिवी सधःस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो यानिः । विख्याय च-
क्षुषा त्वमभितिष्ठ प्रतन्यतः । इममग्न इति हिरण्यं बध्नीयात् ॥ गृ-
त्समदस्य भार्गवस्य । इममग्न आयुषे० ॥ प्रतिष्ठे इति वाराह्युपानहौ
प्रतिमुञ्चेत् । प्रतिष्ठे स्थो देवते मा मा हिंसिष्टम् इति । द्विवस्त्रोऽत ऊ-
१. वाराह्युपानहौ । वाराही उपानहौ इति वा ॥

152 १५२

उपनयनविधौ ।

ध्वम् । तस्याच्छोभनं वासो भर्तव्यमिति श्रुतिः । ततो ब्रह्मचारी बा-
हमिति प्रत्याह ॥ वैणवदण्डधारी स्याः नित्यं, छत्रधारी स्याः, अ-
पन्थदायी स्याः, अदत्तहरणं प्रतिषिद्धम्, अपरथा द्वारा निःसरणं
प्रतिषिद्धम्, मलवद्वाससा सह संभाषा प्रतिषिद्धा, रजोवाससा सह
शय्या प्र०, गुरोर्दुर्दुक्तवचनं प्रतिषिद्धम्, अस्थाने स्मयनं प्र०, सरणं
प्र०, गायनं प्र०, नर्तनं प्र०, तस्य चेक्षणं प्रति०, ॥ वेदमनूच्यैका-
दशानुवाकेनानुशास्ति । (वेदमनूच्याचार्यो ब्रह्मचारिणमन्तेवासिन-
मनुशास्ति) । सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमद, आचार्याय
प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः, सत्यान्न प्रमदितव्यम्,
धर्मान्न प्र०, यत्नान्न प्र०, कुशलान्न प्र०, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्र०,
यज्ञाद्देवपितृकार्येभ्यो न प्र०, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्य-
देवो भव, अतिथिदेवो भव, यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि त्वया क-
र्तव्यानि नो इतराणि । अथ यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वया क-
र्तव्यानि नो इतराणि । अथ ये केचनास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणा आगच्छे-

रक्षिता तद्व्याऽऽस्वनेन प्रश्रयितव्यम्, अद्भ्या देयमअद्भ्या देयं, सं-
 विदा देयमसंविदा देयं, हियादेयं भिया देयं वित्त्यै देयमवित्त्यै देयं
 भूत्यै देयमभूत्यै देयम् ॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वृत्तिविचि-
 कित्सा वा स्यात् ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता रूक्षा अ-
 रूक्षा लुब्धा अलुब्धा धर्मकामा वा स्युः, यथा ते तत्र वर्तेरंस्तथा त्वं ते-
 षु वर्तेथाः, अथाभ्याख्याता स्तेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता
 आयुक्ता रूक्षा अरूक्षा लुब्धा अलुब्धा धर्मकामा वा स्यु र्यथा ते तत्र
 वर्तेरन् तथा त्वं तत्र वर्तेथाः ॥ एष आदेशः, एष उपदेशः, एषा वे-
 दोपनिषदेतदनुशासनमेवमेवैतदुपास्यम् ॥ अथातोष्टाचत्वारिंशत्सं-
 मितम् । तत्र विधिविशेषः । नियमेष्वचार्यप्रधानः स्यात् । १ । निल-
 यार्थी यूनबद्धं न प्रविशेत् । २ । अनिलयः स्यात् । ३ । अन्यत्र वृक्षा-
 द्वल्मीकाद्वा । ४ । निस्तान्तवमित्येके । यथोक्तमेकं तु वासः शाणी चीरं
 कुतपं वा । ५ । परिमितमुरःप्रमाणमुपरि जानु । ६ । चतुर्थकालपान-
 भक्षः । ७ । असञ्चयवान् । ८ । अहरहर्वा भैक्षमश्रीयात् । ९ । अह-

स्तिष्ठेत् । १० । रात्रावासीत् । ११ । उभयं मुनिव्रतः स्यात् । १२ । स्त्री-
 शूद्रपतितरभसरजस्वलैर्वा न सम्भाषेतेतिच्यवनोभृगुः । १३ । द्वाद-
 शरात्रं वोभयतः । १४ । अमावस्यां पौर्णमासीं च । १५ । पालाशयः
 समिधो नित्याः । १६ । परिधिवृक्षाणां वा । १७ । मेघां मह्यमिति
 पाणिना मार्गं दत्त्वा त्रिषवणमहोरात्रमुदकोपस्पर्शनम् । १८ । नमो
 हमाय मोहमायेति चानुसवनम् । अग्नये वैश्वानराय तपाय ताप-
 साय तपन्ताय विन्दवे विन्दाय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः पा-
 राय सुपाराय पारयन्ताय शान्ताय नम ऊर्म्याय नमः सूर्म्याय नम-
 श्च्यवनाय भार्गवाय इत्येता एव देवतास्त्रर्पयन्नुदकेन । १९ । एष
 संवत्सरं चरित्वा विमलो विपापो भवति । २० । सर्वेषां वेदानां च-
 रितब्रह्मचर्यो यदि नान्यत्कुरुते । २१ । स तु खलु चरितब्रह्मचर्यो
 दश दश पुरुषान्पुनाति पूर्वापरानात्मानं चैकविंशम् । २२ । पंक्तिं च
 यावदनुपश्यति यस्यामुपविशति । २३ । समाप्त एतासामेव देवता-
 नामन्नस्य जुहोति । धेनुर्दाक्षिणा । २४ । इति शिखाः ॥ पुनस्तीर्थं ग-

त्रिकाहोमः ।

३५५

च्छेत् प्राचीमुदीचीं वा तत्र मंत्राः ॥ ये ते पन्थानः सविता पूर्यासो
रेणवो वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च
नो अधि च ब्रूहि देव ॥ नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै
यजमानाय देहि, नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै य-
जमानाय देहि, नम आदित्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै य-
जमानाय देहि ॥ नदीतीरं गत्वा सन्ध्योपासनं कुर्यात् ॥ ततो नदीती-
रादागत्य स्वस्तिपुण्यत्वाद्धोमस्य चानाम्नातत्वात्त्रिकादिभिर्होमः ।

तत्रायं विधिः । परिसमुह्य पर्युह्य परिषिच्य ।
चतुष्कोष्टैः स्तरैः परिस्तीर्य । यज्ञस्य सन्तति० । ४ ॥ आज्यं
संस्कृत्य, प्रश्न्याः पयोऽसि० इत्यादिभिर्यजुषे यजुष इत्यन्तं
सम्पाद्य हविरसीति० आज्यदर्शनम् । आत्मनो० त्रिकाहोम-
देवताभ्यः इदमाज्यं० । अभ्युह्य पवित्रमग्नौ० । सुवं प्रतिता-
प्य, यैः कैश्चिद्दर्भाग्रैः सुवं संसृज्य होमः ॥ (वामहस्ते दर्भ-
काण्डचतुष्टयमुपयामार्थं धार्यम्) तव श्रिये इति पञ्चविंशति-

माज्याहुतीर्जुहुयात् सुवेण ॥
 तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
 इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं वृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ १ ॥
 वृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्वी-
 दयच्छ्रवसर्तप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ २ ॥ वृह-
 स्पतिः समजयद्रूसूनि महोब्रजान्गोमतो देव एषः । अपः सि-
 षासन्त्स्वरप्रतीतो वृहस्पतिर्हन्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥ यमो दाधार
 पृथिवीं यमो द्यामुत सूर्यम् । यमाय सर्वमित्तस्थे यत्प्राण-
 द्वायुरक्षितम् ॥ ४ ॥ यथा पञ्च यथा षड्यथा पञ्च दशर्षयः । यमं
 यो विद्यात्स ब्रूयाद्यथैकर्षिर्विजानते ॥ ५ ॥
 त्रिकद्रुकेभिः पतति षडुर्वीरेकमिद्वृहत् । गायत्री त्रिष्टुप्छन्दांसि
 सर्वा ता यम आहिता ॥ ६ ॥ मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि
 क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते । यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता
 तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ ७ ॥ अश्याम ते सुमतिं देव-

यज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः । सुम्ना यन्निद्विशो अस्मा-
 कमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ७ ॥ त्वेषं वयं रुद्रं
 यज्ञसाधनं वड्कुं कविमवसे नि ह्वयामहे । आरे अस्मदैव्यं हेळो
 अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ८ ॥ अब ते हेळो० ॥ १० ॥
 उदुत्तमं वरुण० ॥ ११ ॥ इमं मे वरुण० ॥ १२ ॥ तत्त्वायामि०
 ॥ १३ ॥ ओंभूर्लोक्याय स्वाहा ॥ १४ ॥ ओंभुवर्लोक्याय स्वाहा ॥ १५ ॥
 ओंस्वर्लोक्याय स्वाहा ॥ १६ ॥ ओंभूर्भुवः स्वर्लोक्याय स्वाहा ॥ १७ ॥
 अग्निर्मूर्धा० ॥ १८ ॥ उभा वामिन्द्राग्नी० ॥ १९ ॥ अयमिह० ॥ २० ॥
 अयं ते योनि० ॥ २१ ॥ स्तोमो देवानां । उपप्रयन्तो० ॥ २२ ॥ अ-
 स्य प्रत्ना० ॥ २३ ॥ अरुणेः । कदाचनस्तरी० ॥ २४ ॥ आज्यदर्शनस्य
 अक्षोटेन सहिताहुतिः । परि ते दूळभो० ॥ २५ ॥ विमुच्य ३ । न-
 यामि । इति त्रिकाहोमाः ॥ ब्रह्मचर्यात्समावृत्तं पिता पुत्रं
 मधुपर्केणार्हयेत् तदुक्तं । तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
 स्रग्विणं तल्पत्रासीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ स्नातकेति नाम्ना

158

१५८

उपनयनविधौ ।

पिता पुत्रं गन्ध पुष्प पाद्याध्यादिना मधुपर्केण चार्हयेत् ॥ (१४६
पृष्ठे द्रष्टव्यम्) ॥ अथ यजमानः पुनरग्निं परिसमुह्य

पर्युह्य परिषिच्य परिस्तीर्य ४ स्तरैः वैश्वदेवं विदध्यात् । वै-
श्वदेवस्य सिद्धस्य० आदावग्रये स्वाहेत्युत्तरतः इत्यादि० । नै-
वेद्यम्० । पूर्वाग्रान्दर्भानास्तीर्य, तक्षायनमः इत्यादि० ॥ अप-

सव्येन दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य, समस्तमाता पितृभ्योऽन्नम् ॥
गन्धादि च० सर्वं हिमपानादि० ॥ सव्येन । वसन्ताय नमः०

इत्यादि ॥ ज्वालालिङ्गं सुकं सुवाणामच्छिद्रम् ॥ (पृष्ठे २५

द्रष्टव्यम्) ॥ अग्रये स्विष्टिकृते स्वाहा ॥ प्राणायामः ॥ विमुच्य०

३ ॥ नयामि ॥ क्षमापुष्पाणि — क्षमस्व देवदेवेश देवाधिष्ठित

विग्रह । पुत्रं पौत्रादिकं सौख्यं देहि मे हव्यवाहन ॥ १ ॥

सुखं देहि धनं देहि पुत्रान्कामांश्च देहि मे । आयुरारोग्यं मे

देहि भगवन् हव्यवाहन ॥ २ ॥ देहि पुत्रं तथा पौत्रं देहि मे

मत्त कुञ्जरान् । सुखं सौभाग्यं मे देहि भगवन् हव्यवाहन ॥ ३ ॥

अग्नेः क्षमापुष्पाणि ।

189

नित्योत्सवकरो भूया नित्यानन्दं च देहि मे । गोपशुबुद्धिं मे
देहि भगवन् हव्यवाहन ॥ ४ ॥ बुद्धिं कीर्तिं विशो देहि भौगं
च विभवं तथा । देहि कुटुम्बकुशलं भगवन् हव्यवाहन ॥ ५ ॥
जयं देहि श्रियं देहि सुखं देहि सुमन्त्रितम् । आयुरारोग्यं मे
देहि भगवन् हव्यवाहन ॥ ६ ॥ सर्वलक्षणसम्पूर्णः सर्वदेव-
नमस्कृतः । प्रसन्नो भव मे देव यज्ञेऽस्मिन्हव्यवाहन ॥ ७ ॥
सप्तजन्मकृत् पापं वाङ्मनःकायकर्मजम् । सर्वं तद्विलयं यातु
प्रसादं कुरु सर्वदा ॥ ८ ॥ अद्य मे सफलं जन्म तथा मे सफलं
तपः । अद्य मे सफलं ज्ञानं धनञ्जयप्रसादमात् ॥ ९ ॥ धनं गणं
देहि पुनीहि चित्तं लुनीहि पापेन्धनैसञ्चयं च । अकारणाद्वै-
रपराननार्याञ्छत्रून्समस्ताञ्जहि जातवेदः ॥ १० ॥ राज्ञां शिवं
चास्तु तथा प्रजानां गवां शिवं चास्तु तथा द्विजानाम् । आ-
तङ्कहीनं जगदस्तु सर्वं दोषाः समस्ताः प्रलयं प्रयान्तु ॥ ११ ॥
धर्मं देहि धनं देहि पुत्रपौत्रांश्च देहि मे । आयुरारोग्यं मे

देहि देहि मे हृद्यवाहन ॥ १२ ॥ भक्तिं देहि श्रियं देहि सुखं
 देहि शुभं तथा । देहि भोगं च मोक्षं च मनोभिलषितं मम ॥ १३ ॥
 हृद्यं वहसि वहे त्वं कव्यं वहसि पावक । मह्यं धनायुरारोग्यं
 दत्त्वा गच्छ हुताशन ॥ १४ ॥ देहि पुत्रांस्तथा पौत्रान्देहि ल-
 द्मीं च पुष्कलाम् । भक्तिं देहि श्रियं देहि सुखं देहि स्वत-
 न्त्रताम् ॥ १५ ॥ गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ ॥ १६ ॥ तेजोसि तेजो
 मयि धेहि इत्यात्मानं धेहि ॥ भगवन् यद्म ॥ कण्ठोपवीती
 हन्तमनुष्येभ्यः ॥ सव्येन या काचिद्योगिनी ॥ सौरभेयाः
 स्वर्गहिताः ॥ इत्यादि गोघ्रासादि सर्वम् ॥ ये विश्वभाविनो
 भूताः ॥ इत्यादिना क्षेत्रेशबलिः ॥ अपसव्येन आयुः प्रजां धनं ॥
 ततः कलशस्य विसर्जनं पूर्ववत् ॥ सव्येन ॥ गायत्र्यै नमः ॐ
 भूर्भुवः स्वस्तत्सवितु ३ ॥ तत्सदद्य ॥ महागणपतेः ० प्रजापतेः
 सीमन्तकरणदेवतानां, अग्नेरिन्द्रस्य विष्णोः पुंसवनदेवतानां,
 जातकरणदेवतानां, कस्य प्रजापतेः नामकरणदेवतानां, मित्रस्य,

सोमस्य, अन्नपतेः, चूडाकरणदेवतानां, मेधायाः सरस्वत्याः
 छन्दसां उपायनदेवतानां, छन्दसां त्रैविद्यकव्रतदेवतानां, उपा-
 करणव्रतदेवतानां, छन्दसां चातुर्होतृकव्रतदेवतानां, छन्दसां
 अपवर्गे चातुर्होतृकव्रतदेवतानां, ब्रह्मणः प्रजापतेः घर्मस्य स-
 म्राजः सूर्यस्य विभ्राजः देवानां घर्मपाणां पितृणां घर्मपाणां
 छन्दसां प्रवर्ग्यव्रतदेवतानां, ब्रह्मणः प्रजापतेः घर्मस्य सम्राजः
 सूर्यस्य विभ्राजः देवानां घर्मपाणां पितृणां घर्मपाणां छन्दसां
 अपवर्गे प्रवर्ग्यव्रतदेवतानां, अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजा-
 पतेः संवत्सरस्य ऋतूनां अरुणानां काण्वर्षीणां छन्दसां अरुण
 व्रतदेवतानां, अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः संवत्सरस्य
 ऋतूनां अरुणानां काण्वर्षीणां छन्दसां अपवर्गे अरुणव्रतदेव-
 तानां, अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः छन्दसां ऋषीणां छन्द-
 सां औपनिषद्व्रतदेवतानां, श्रियः श्रीकामदेवतानां, यशसः यश-
 स्कामदेवतानां, अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः प्रजापतेः छन्दसां ऋषी-

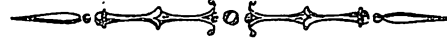
णां छन्दसां अपवर्गे औपनिषदव्रतदेवतानां, गोदानव्रतदेवतानां,
 छन्दसां अपवर्गे त्रैविद्यकव्रतदेवतानां, स्नातकव्रतदेवतानां, त्रिका-
 होमदेवतानां, वासुदेवादीनां, विष्णुपञ्चायतन देवतानां अभयङ्क-
 रीदेव्याः क्षेमङ्करी० सर्वशत्रु० इहराष्ट्राधिपतेः भैरवस्य, इन्द्रस्य
 वज्रहस्तस्य इत्यादि सर्व पूर्ववत् अग्नेः वायोः सूर्यस्य ब्रह्मणः इन्द्रस्य
 प्रजापतेः भवस्य शर्वस्य ईशानस्य ईश्वरस्य विष्णोः बृहस्पतेः
 यजुर्वेदस्य छन्दसां ऋषीणां वेदानां ब्राह्मणानां सोमानां सोम-
 पानां आचार्याणां विंशतिऋषीणां, पृथिव्याः अग्नेः ऋग्वेदस्य
 ब्रह्मणः छन्दसां इत्यादि चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः हेरुकादीनां बहु-
 कादीनां आत्मनो० सुतस्य मोञ्जीबन्धननिमित्तं पूजनमच्छिद्रं
 सम्पूर्णमस्तु एवमस्तु ॥ एताभ्यो देवताभ्यो यवोदकं नमः
 उदक० ॥ आज्ञा मे दीयतां नाथ० ॥ आपन्नोऽस्मि शरण्योऽ-
 सि० ॥ ईशानविष्णु० । कलिकलुष० ॥ आरोग्यं तरणिः० ॥
 आयुश्च विद्या च० ॥ क्षमधुं मम क्षेत्रेशाः० ॥ आह्वानं नैव० ॥

ऋषिविसर्जनादि ।

१६३

यदक्षरपद० ॥ उभाभ्यां जानुभ्यां० ॥ नमो ब्रह्मणे० ३ तर्पणम् ॥
 यज्ञेनयज्ञमयजन्त० ॥ उत्सृजामहेध्यायान्प्रतिविश्वसन्तु च्छन्दां-
 सि कस्त्वा विमुञ्चतु इति पठेत् — ऋषिविसर्जनं ॥ कस्त्वा
 विमुञ्चति सत्वा विमुञ्चतु विष्णुस्त्वा विमुञ्चत्वऽस्य यज्ञस्यर्धै
 मह्यं सन्नत्या अध्ययनायामुष्मै कामायायुषे त्वा, प्राणाय त्वा,
 व्यानाय त्वा, ऽपानाय त्वा, व्युष्यै त्वा, रथ्यै त्वा, राधसे त्वा,
 पोषाय त्वा, घोषाय त्वा, राद्घोषाय त्वा, प्रतिष्ठित्यै त्वेति ॥
 ब्रह्मविसर्जनं ॥ सोमानं स्वरणङ्गुणहि ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तं य
 औषिजः इति ॥ उदकलशमुपनिधाय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते० इत्या-
 दि ॥ बोधश्चमेति स्वस्थ्ययनं वाचयति० ॥ मन्त्रार्थाः सफलाः
 सन्तु० ॥ ततः सर्पिष्मदन्नं ब्रह्मणान्भोजयेत् ॥ अथ पुनः शुद्धी-
 भूय- आब्रह्मन् इति पठित्वाऽऽशीर्वादेन सह पुष्पाणि गृहीत्वा
 यज्ञच्छिद्रमित्यादि - प्रार्थयेत् ॥ यज्ञच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं
 यजने मम । अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वं भास्करस्य प्रसादतः ॥ सत्याः

सन्तु यजमानस्य कामाः इत्यग्नौ पुष्पम् ॥ राजस्वस्ति० सर्वं
भवंतु० राज्ञां शिवं चास्तु० ॥ नन्दन्तुसाधकाः० ॥ इति प्रार्थना ॥
सम्पूर्णोऽयं गर्भाधानादि संस्कार विधिः ॥

केचिच्चेत्स्युः कचन विषये बुद्धिमान्द्यात्प्रमादाः

क्षन्तव्यास्तेऽशरणशरणैर्बुद्धिमन्निः क्षमाढ्यैः ।

जन्तोर्बुद्धिर्ह्यखिलविषयेष्वस्वतन्त्रा परात्मा -

धीना, तस्माद्भवत शरणं सद्गरा भूसुरा ! मे ॥

आपंच - धीचोदको यद्भगवान्परात्मा तद्दर्शितं वस्तु नरोऽनुपश्येत् ।

तस्मादुपालम्भपरोऽस्वतन्त्रे, वाच्यः स्वयं स्याद्विदुषां समाजे ॥

वहोत्तंसित चारुकुन्तलधरं श्रीचन्दनालंकृतं ।

भास्वत्पूर्णसुधांशुमञ्जुवदनं वंशीधरं सुन्दरम् ॥

नानारत्नविभूषणैश्च सुमेनःस्रग्भिर्मनोहारिणं ।

राधाखेलन तत्परं प्रभुवरं श्रीकृष्णचन्द्रं श्रये ॥

इति निवेदयति काश्मीरस्थ राजकीय पाठशाला

मुख्याध्यापको नाथराम शास्त्री

